

Pruisen en het liberale zuidwesten

Partijvorming in Baden en Württemberg en de invloed daarvan op de Duitse eenwording, 1866-1871



Burg Hohenzollern, het voorouderlijk kasteel van de Pruisische koninklijke familie, gelegen tussen Baden en Württemberg. Bron: onbekend.

HHP-bachelorscriptie geschiedenis

Door: Harmen de Jong

Studentnummer: 5732913

Begeleider: Frans Willem Lantink

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Inleiding.	
Introductie: Zuid-Duitsland in 1866	3
Vraagstelling en methode	4
Historiografie: Duitse eenwording en het 'liberale zuidwesten'	5
Theoretisch kader: de betekenis van politieke partijen	7
Bronnen en verantwoording	8
Hoofdstuk 1: Politiek in Baden en Württemberg, 1860-1866.	
Inleiding	9
Democratische rechten in Baden en Württemberg.....	9
Politiek in Baden: een liberale groothertog	11
Politiek in Baden: de <i>Kulturkampf</i> als aanleiding van partijvorming	12
Politiek in Württemberg: Varnbüler, de zuiderlijke Bismarck	13
Politiek in Württemberg: partijvorming in teken van de Duitse kwestie	14
Deelconclusie	15
Hoofdstuk 2: Economische en militaire unie met Pruisen.	
Inleiding: Baden en Württemberg na de oorlog	17
Parlementaire rapporten en stemmingsuitslagen	17
Het alliantieverdrag als noodzakelijk kwaad.....	19
Alternatieven voor de <i>kleindeutsche Lösung</i> na 1866	20
Deelconclusie	21
Hoofdstuk 3: integratie in Duitsland.	
Inleiding.....	22
Militaire hervormingen	22
Aansluiting bij de Noord-Duitse Bond.....	24
Deelconclusie	26
Conclusie	
De invloed van partijvorming op het parlementair debat	27
De invloed van partijvorming op het verloop van de Duitse eenwording.....	27
Verschillende wegen naar eenwording?	28
Literatuurlijst.....	29
Bronnen	30

Samenvatting

De politieke geschiedenis van Baden en van Württemberg in de negentiende eeuw kenden veel overeenkomsten. Het zijn twee middelgrote Duitse staten uit dezelfde regio. Beide staten waren relatief liberaal, vergeleken met de rest van Duitsland. Beide staten werden in 1866 geen onderdeel van de Noord-Duitse Bond en kwamen pas in 1871 in een politieke unie met Pruisen. Toch kenden de twee staten één groot, onderbelicht politiek-historisch verschil; in de jaren '60 werden weliswaar in beide staten de eerste moderne politieke partijen gevormd, maar in Baden gebeurde dit naar aanleiding van een religieus conflict, in Württemberg werden partijen gevormd over de het vraagstuk van Duitse eenwording. Dit heeft geleid tot totaal andere politieke partijen in Baden dan in Württemberg. Het belangrijkste verschil was dat Württemberg hierdoor een politieke partij met brede electorale steun had die nadrukkelijk anti-Pruisisch was, de *Volkspartei*. De topprioriteit van deze partij was een Württembergse aansluiting bij de Noord-Duitse Bond te voorkomen. De partij had potentie om daarin te slagen, maar deed dat niet, doordat de cruciale moties in de landdag die voor de Württembergse aansluiting bij Pruisen hadden gezorgd, gemaakt waren in 1867 en in 1870. In 1867 was de *Volkspartei* nog niet ver genoeg ontwikkeld om het debat te bepalen. In 1870 had het net de verkiezingen verloren.

Partijen in Baden en Württemberg hebben dus geen enorme invloed gehad op het verloop van de Duitse eenwording, maar dat de *Volkspartei* daar wel heel dichtbij kwam suggereert dat het voltooien van de Duitse eenwording onder Pruisische heerschappij minder onvermijdelijk was dan sommige historici beweren. Daarnaast benadrukt het ook dat Baden en Württemberg niet een en dezelfde rol hebben gespeeld bij de Duitse eenwording, zoals hun overeenkomsten misschien doen denken. In Baden was er niet of nauwelijks oppositie tegen aansluiting bij Pruisen en in Württemberg was deze heel sterk.

Inleiding.

Introductie: Zuid-Duitsland in 1866

Willem III, koning der Nederlanden en in personele unie groothertog van Luxemburg, wilde Luxemburg in 1867 aan Frankrijk verkopen. Dit resulteerde in een diplomatieke rel tussen Frankrijk en Pruisen. Het Franse leger zou hierdoor namelijk toegang krijgen tot een groot fort aan de grens met het Pruisische Rijnland en de publieke opinie in Pruisen was fanatiek tegen deze Franse annexatieplannen gekant. Om oorlog te voorkomen werd een internationale conferentie belegd in Londen, waar de Europese grootmachten afspraken dat de verkoop van Luxemburg niet door kon gaan en dat een deel van de forten in Luxemburg ontmanteld moest worden.

De Luxemburgse kwestie raakte ook de andere Duitse staten. De regeringen van de drie zuid-Duitse *Mittelstaaten* – Beieren, Baden en Württemberg – reageerden erop met haastige en soms radicale maatregelen. Op 15 mei nam Karl von Varnbüler (1809-1889, r. 1864-1870), de Württembergse minister van Buitenlandse Zaken, contact op met zijn Beierse collega om de beide staten formeel in een militair bondgenootschap te verbinden. Binnen één dag werd dit verdrag opgesteld en geratificeerd. De regering van Baden nam contact op met Berlijn om het leger van Baden te hervormen naar Pruisisch model en overwoog om lidmaatschap van Noord Duitse Bond aan te vragen.¹

De manier waarop de zuid-Duitse staten deze crisis behandelden is tekenend voor de diplomatieke situatie van de zuid-Duitse staten tussen 1866 en 1871, een cruciale periode in de Duitse geschiedenis. Veel politici en opiniemakers in deze staten – met name in Beieren en Württemberg – waren huiverig voor zowel Oostenrijk als Pruisen. Deze houding is terug te zien in de Pruisich-Oostenrijkse oorlog van 1866; de leidende ministers van Beieren en Württemberg hoopten de oorlog te gebruiken om een nieuw Duits verbond op te richten zonder Oostenrijk of Pruisen. De uiteindelijke vrede bood hen de perfecte gelegenheid daarvoor. Oostenrijk zegde toe om zich buiten Duitse politiek te plaatsen, de Pruisische invloedssfeer bleef beperkt tot Noord-Duitsland en de drie Zuid-Duitse staten kregen de gelegenheid om een eigen verbond te vormen, de *Südbund*. De keerzijde van onafhankelijkheid, was dat deze *Südbund* moeilijk economisch of militair zou kunnen wedijveren met Frankrijk, Pruisen of Oostenrijk. De Zuid-Duitse staten hadden slechts 9 miljoen inwoners, geen toegang tot de zee en verouderde legers. De Luxemburgse kwestie liet dit zien; geen van de staten was voorbereid op militaire dreiging van Frankrijk. Voor de liberaal-nationalistische publicist Julius Fröbel (1805-1893) was de oorzaak van het probleem: ‘een onduidelijke en incomplete relatie tussen de zuid-Duitse staten en het noorden’. Hoe dan ook, het was duidelijk dat de Zuid-Duitse staten nieuwe politiek moesten voeren.² Uiteindelijk besloten ze om aansluiting te zoeken bij Pruisen en om in 1871 deel te worden van een door Pruisen geleide Duitse natiestaat. Juist deze beslissing was cruciaal voor de vorming van het Duitse Rijk, omdat de Noord-Duitse Staten al sinds 1866 verenigd waren.

Dat Baden en Württemberg allebei hiervoor kozen is, met oog op de parlementaire situatie in deze landen, opmerkelijk. In het decennium 1860-1870 werden ook de eerste moderne politieke partijen in Baden en Württemberg opgericht. In 1864 werd de eerste partij van Württemberg, de *Volkspartei*, opgericht. Dit was een liberale partij uitdrukkelijk tegen de invloed van zowel Oostenrijk

¹ Bodie Ashton, *The Kingdom of Württemberg and the Making of Germany, 1815-1871* (Londen/New York 2017) 140.

² Ibidem 130-131, 136-140.

als Pruisen op Württemberg was. De grote tegenstander van *Volkspartei* was de *Deutsche Partei*. Deze partij was ook liberaal, maar wilde juist dat Württemberg zich bij de Noord-Duitse Bond aansloot. De *Volkspartei* was aanvankelijk sterker want de oorlog tussen Oostenrijk en Pruisen, waarin Württemberg aan de kant van Oostenrijk stond, had de Pruisische staat zeer impopulair gemaakt bij het Württembergse publiek. De *Volkspartei* won de eerste verkiezingen waarin het meedeed en een petitie van de *Volkspartei* tegen samenwerking met Pruisen kreeg 150 000 ondertekeningen, ongeveer net zoveel als er stemgerechtigden in Württemberg waren.³ In Baden verliep de partijvorming anders. De liberalen in de landdag hadden weliswaar hun meningsverschillen, maar zij splitsten zich niet in twee partijen. In plaats daarvan vormden zij in 1869 gezamenlijk een partij, de *Nationalliberale Partei Badens*. Deze partij was nadrukkelijk voor aansluiting bij de Noord-Duitse Bond. Baden had wel een partijpolitieke tegenhanger van de *Nationalliberale Partei*, maar deze kwam, in tegenstelling tot de partijen in Württemberg, uit confessionele hoek. Dit was de *Katholische Volkspartei*, een partij die voornamelijk probeerde om de belangen van katholieken in Baden te behartigen. Dat ging heel moeizaam; in de landdag waren de liberalen consequent aanzienlijk sterker.⁴

Baden en Württemberg zaten dus weliswaar in 1866 in dezelfde internationaal-politieke situatie, maar hadden een compleet andere partijpolitieke ontwikkeling. Toch besloten beide staten uiteindelijk hetzelfde: aansluiting zoeken bij de Noord-Duitse Bond. Ik wil onderzoeken hoe dat te verklaren is door te onderzoeken of en hoe deze interne politieke verschillen van invloed zijn geweest op de Duitse eenwording in 1871.

Vraagstelling en methode

Mijn centrale vraag is hoe de opkomende politieke partijen in Baden en Württemberg het parlementaire debat en de politieke beslissingen over de Duitse eenwording in Baden en Württemberg tussen 1866 en 1871 beïnvloed hebben. Deze vraag beantwoord ik door middel van vergelijkend onderzoek; vergelijkend onderzoek kan namelijk unieke eigenschappen van de vergeleken objecten, in dit geval Baden en Württemberg, identificeren.⁵ Zoals in de eerste paragraaf omschreven is, waren Baden en Württemberg twee staten met veel overeenkomsten; in beiden was de liberale beweging sterk, beiden waren Zuid-Duitse middelstaten en beiden stonden na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog voor hetzelfde internationaal politieke probleem, hun parlementen reageerden er alleen anders op omdat partijvorming in de twee staten anders was. De vergelijking tussen Baden en Württemberg was dus een symmetrische vergelijking, oftewel: een vergelijking waarin een verschil wordt benadrukt tussen objecten die anderzijds veel gemeen hebben.⁶

De centrale vraag is opgedeeld in vijf deelvragen. Drie deelvragen zijn bedoeld om verschillen in het parlementaire debat te identificeren. De eerste is hoe partijpolitieke ontwikkeling in Baden verschilde van partijpolitieke ontwikkeling in Württemberg. Dit is belangrijk, want verschillen tussen politieke partijen in Baden en Württemberg kunnen van invloed zijn op de rol die partijen hebben gespeeld in het parlementaire debat. Ten tweede hoe de debatten verschilden in Baden en in Württemberg. Hiervoor behandel ik verschillen in het parlementaire discours en in

³ Hans Fenske, *Der liberale Südwesten* (Stuttgart 1981) 118-199, 122-123.
Ashton, *The Kingdom of Württemberg* 142-143.

⁴ Hans Peter Becht, *Badischer Parlamentarismus 1819-1870* (Düsseldorf 2009) 298-299, 833.

De partijen in Baden zijn aan het einde van dit decennium gesticht. In de laatste zin verwijzen de termen 'liberalen' en 'katholieken' dus niet zozeer naar de twee partijen zelf, maar naar de parlementaire groepen waaruit deze partijen zijn voortgekomen.

⁵ Jürgen Kocka, 'Comparison and beyond' *History and Theory* (2003) 42, 39-44, aldaar 40-41.

⁶ Jürgen Kocka, 'Asymmetrical historical comparison: the case of the German Sonderweg.' *History and theory* (1999) 38.1, 40-50, aldaar 48-49.

stemmingsuitslagen. De derde deelvraag is hoe de eerste debatten over Duitse eenwording uit deze periode verschilden van de laatste debatten over Duitse eenwording. Politieke partijen waren namelijk tussen 1866 en 1871 in opkomst in Baden en Württemberg. Hierdoor verwacht ik dat politieke partijen in de latere debatten een grotere rol op in het parlementair debat speelden. Als dat zo is, dan geeft deze vergelijking inzichten over de manieren waarop politieke partijen een parlementaire democratie kunnen transformeren. Bij deze deelvraag worden Baden en Württemberg dus niet met elkaar vergeleken, maar wordt 'ouder' Baden vergeleken met 'nieuwer' Baden en 'ouder' Württemberg met 'nieuwer' Württemberg.

De vierde deelvraag is: kunnen de verschillen in het parlementaire discours en parlementaire beslissingen verklaard worden door de verschillen in partijpolitieke ontwikkeling in Baden en Württemberg? Dit test ik door te kijken hoe aanwezig de politieke partijen in het debat waren, door te onderzoeken of de partijen in de debatten worden genoemd, of de leiders van de partijen ook een prominente plaats in de debatten innamen en of unieke standpunten of ideeën van de partijen in de debatten naar voren kwamen. De laatste deelvraag is specifiek gericht op Württemberg, namelijk: voerde Württemberg ander beleid in de Duitse kwestie in de jaren waarin de *Volkspartei* een meerderheid had in de Tweede Kamer ten opzichte van jaren waarin de *Volkspartei* dat niet had. Deze vraag is belangrijk omdat het inzicht geeft in hoe belangrijk een parlementaire meerderheid was voor het beleid van de staat. Een vergelijkbare vraag over Baden stellen is niet mogelijk, omdat de liberale fractie ieder jaar tussen 1860 en 1871 een meerderheid had.

Historiografie: Duitse eenwording en het 'liberale zuidwesten'

Met oog op de bestaande historiografie is de centrale vraag voor twee redenen interessant. Ten eerste worden Baden en Württemberg in de literatuur vaak weergegeven als twee staten die gezamenlijk een 'liberaal zuidwesten' van Duitsland vormden. Dat wil zeggen: Baden en Württemberg waren liberaler dan de andere Duitse staten en waren daarom ook belangrijk voor de ontwikkeling van liberalisme in de rest van Duitsland, passief als voorbeeldlanden en actief als verspreiders van liberalisme.

Dit idee stond centraal in *Der liberale Südwesten* van Hans Fenske. Hij onderzocht liberalisme in Baden en Württemberg tussen 1790 en 1933 en concludeerde dat het liberalisme hier sterker was dan in de rest van Duitsland en ook dat liberale ideeën zich uit deze staten door de rest van Duitsland verspreidde.⁷ Ook in andere regionaalhistorische werken komt het concept 'liberale zuidwesten' terug.⁸ Tenslotte zijn deze ideeën ook aanwezig in historische werken over een bredere context, zo schreef David Blackbourn in *The Long Nineteenth Century*, een van de meest toonaangevende Engelse werken over negentiende-eeuws Duitsland, dat de revolutionaire beweging in 1848 begon in het 'radicalere zuidwesten' en dat het zich daarvanuit door heel Duitsland heeft verspreid.⁹ Het concept van het 'liberale zuidwesten' is een belangrijk onderdeel van historische debatten over moderne Duitse geschiedenis. Bijvoorbeeld in het bekende debat over de *Sonderweg*-these. Deze theorie stelt dat de ontwikkeling van Duitsland in de negentiende eeuw kan verklaren waarom Duitsland in de jaren '30 van de twintigste eeuw het centrum was van extreemrechts totalitarisme in Europa.¹⁰ Verschillende historici benadrukken verschillende aspecten van deze vermeende unieke ontwikkeling, maar de kern ervan is dat de Duitse maatschappij in de negentiende eeuw ingrijpend

⁷ Fenske, *Der liberale Südwesten* 11-12,

⁸ Zie bijvoorbeeld: Diether Langewiesche 'Liberale Traditionen im Deutschen Südwesten' In: *Baden-Württemberg, eine politische Landeskunde, Teil II* Stuttgart (1991) 27-42.

⁹ David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918* (New York/Oxford 1998) 141.

¹⁰ Jürgen Kocka, "Asymmetrical historical comparison: the case of the German Sonderweg." In: *History and theory* 38.1 (1999): 40-50 aldaar 41.

gemoderniseerd was, op economisch gebied door industrialisering en op politiek gebied door de vorming van de Duitse natiestaat, maar dat er ondanks deze ontwikkelingen geen politiek dominante burgermaatschappij in Duitsland ontstond.¹¹

Het idee van een liberaal zuidwesten kan op meerdere manieren geïntroduceerd worden in dit debat. Tegenstanders van de *Sonderweg*-theorie kunnen de relatief liberale samenleving in Baden en Württemberg gebruiken om te beargumenteren dat er wel degelijk een sterke burgermaatschappij in Duitsland bestond. Voorstanders kunnen verschillen tussen Baden en Württemberg en de rest van Duitsland gebruiken om te illustreren wat er precies ontbrak aan de burgermaatschappij in de laatstgenoemde. Het 'liberale zuidwesten' kan dus belangrijk zijn in debatten die breder zijn dan de regionale geschiedenis.

Liberalisme was alleen geen uniforme ideologie. Omdat partijpolitieke ontwikkeling juist heel anders verliep in Baden en Württemberg, voegt mijn onderzoek vergelijkend materiaal toe aan het bekende idee van een 'liberaal zuidwesten' waarin juist benadrukt worden hoe deze twee staten verschilden van elkaar. Ten tweede is mijn vraag relevant voor historische debatten over de Duitse eenwording. Voor de vorming van het Duitse Rijk in 1871 was instemming van Baden en Württemberg namelijk cruciaal. Ten eerste omdat het tot stand is gekomen door middel van een verdrag tussen Pruisen en de Zuid-Duitse staten, wat niet afgesloten had kunnen worden zonder goedkeuring van Baden en Württemberg. Ten tweede omdat na 1866 het Pruisisch beleid was om de zuid-Duitse staten vrijwillig te integreren in de Noord-Duitse Bond.¹² Ten derde omdat bepalende instituties van het Duitse Rijk voortkwamen uit het verdrag dat Pruisen met de Zuid-Duitse staten had afgesloten. De grondwet van het Duitse Rijk zegde veel autonomie toe aan de individuele lidstaten omdat het tot stand is gekomen door onderhandeling tussen Pruisen en de Zuid-Duitse staten.¹³ De handelingen van de regeringen en parlementen van Baden en Württemberg waren dus van groot belang voor de Duitse eenwording, waardoor het waardevol is om het vormingsproces van het Duitse Rijk te onderzoeken vanuit het perspectief van Baden en Württemberg.

In de literatuur over Duitse eenwording wordt vaak gesuggereerd dat de Duitse kwestie, het debat over hoe de Duitse natiestaat gevormd zou moeten worden, beslist werd door de uitkomst van de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog. In de negentiende eeuw waren namelijk drie modellen van Duitse eenwording populair. Dat zijn: de *kleindeutsche Lösung*, de *großdeutsche Lösung* en de *Triaslösung*. De *kleindeutsche Lösung* is het verenigen van alle Duitse staten, behalve Oostenrijk. In dit model zou Pruisen de leidende macht in Duitsland worden, omdat het verreweg de sterkste staat binnen deze natie was. Bij de *großdeutsche Lösung* zou Oostenrijk wél onderdeel van de nieuwe natiestaat worden. Hierdoor wordt de macht in Duitsland verdeeld tussen Oostenrijk en Pruisen. De derde optie was de *Triaslösung*, waarbij de kleinere Duitse staten een natiestaat zouden stichten zonder Oostenrijk of Pruisen en deze staat een losser verbonden driebond vormde met Oostenrijk en Pruisen. In de periode na 1866 kwam de laatstgenoemde variant in discussies voor in de vorm van een *Südbund*, een politieke unie die gesticht zou moeten worden door de middelgrote zuid-Duitse staten.

Vanwege de uitkomst van de oorlog van 1866 werden namelijk de *großdeutsche Lösung* en

¹¹ Helmut Walser Smith, 'When the Sonderweg Debate Left Us' in: *German Studies Review* Vol. 31, No. 2 (May, 2008), pp. 225-240 aldaar 227.

Diether Langewiesche, 'Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich. Konzeption und Ergebnisse' in: Diether Langewiesche, *Liberalismus im 19. Jahrhundert Deutschland im europäischen Vergleich* (Göttingen 1988) 11-22 aldaar 11.

¹² Hans Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band: von der Deutschen Doppelrevolution bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914* (München 1995) 337.

¹³ Christopher Clark, *Iron Kingdom: The rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Cambridge 2006) 556-557.

de *Triaslösung* oftewel *Südbund* onmogelijk. Bodie Ashton beweerde bijvoorbeeld dat Württemberg aansluiting moest zoeken bij Pruisen omdat het geen andere realistische opties had; Oostenrijk zei in 1866 toe om niet meer in Duitse aangelegenheden te mengen. Oostenrijk was bovendien verzwakt door de verloren oorlog van 1866 en door interne spanningen. Hierdoor was toenadering tot Oostenrijk zoeken geen optie meer. Een onafhankelijke *Südbund* van Baden, Württemberg en Beieren zou economisch en politiek zwak zijn.¹⁴ Thomas Nipperdey beweerde iets vergelijkbaars: ‘*Die Gegner der Kleindeutschen waren bis 1866 in erster Linie die Großdeutschen gewesen. Diese Alternative existierte seit Königgrätz¹⁵ im Grunde nicht mehr, und das galt natürlich auch für die sogenannte Triaslösung.*’¹⁶

Als de parlementariërs uit Baden en Württemberg daadwerkelijk significante politieke macht dragen, is de politiek historische relevantie van deze stelling deels afhankelijk van hun meningen hierover. Als zij zelf niet geloofden dat de *Kleindeutsche Lösung* onvermijdelijk was, dan hadden ze geen reden om hun stemgedrag, en daarmee de politieke lijn van Baden en Württemberg hierover te veranderen, wat zou betekenen dat deze vermeende onvermijdelijkheid Baden en Württemberg niet daadwerkelijk dichterbij de *Kleindeutsche Lösung* gebracht hadden. Hierdoor is onderzoek naar politieke debatten tussen 1866 en 1871 in Baden en Württemberg over Duitse eenwording interessant voor het historisch debat over de al dan niet onvermijdelijkheid van de *Kleindeutsche Lösung* na 1866.

Theoretisch kader: de betekenis van politieke partijen

De vraagstelling van deze scriptie behandelt hoe politieke partijen de werking van parlementaire democratie veranderen. Hierover zijn eerder al verschillende theorieën verschenen. In deze paragraaf worden die theorieën weergegeven. Aan deze vraag gaat een fundamentele vraag vooraf, namelijk: Wat is een politieke partij?

Het concept ‘politieke partij’ was in 1860 niet nieuw. Invloedrijke denkers uit de achttiende-eeuw als Voltaire, David Hume en Edmund Burke hadden er al over geschreven.¹⁷ Toch bestaat er consensus in de historiografie over Baden en Württemberg dat de vier voorgenoemde partijen, die in de jaren na 1860 opgericht waren, de eerste moderne politieke partijen van deze staten zijn.¹⁸ Deze vertraging tussen conceptualisatie en invoering van partijen is te verklaren doordat het concept zelf een ontwikkeling heeft doorgemaakt. ‘Partij’ was oorspronkelijk een abstract concept om een politieke groepen mee te duiden, in recentere definities van ‘partij’ wordt het nomineren van kandidaten voor een verkozen orgaan gezien als essentieel onderdeel voor een partij.¹⁹ Onder dit criterium zijn de *Volkspartei*, de *Deutsche Partei*, de *Katholische Volkspartei* en de *Nationalliberale Partei Badens* inderdaad politieke partijen en oudere parlementaire groepen die zich partij noemde,

¹⁴ Ashton, *The Kingdom of Württemberg* 142.

¹⁵ De beslissende veldslag in de oorlog tussen Oostenrijk en Pruisen.

¹⁶ Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918: Zweiter Band: Machtstaat vor der Demokratie* (München 1992) 24-25.

¹⁷ Giovanni Sartori, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge 1976) 3.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld:

Becht, *Badischer Parlamentarismus* 14.

Paul Sauer, *Regent mit mildem Zepter. König Karl von Württemberg* (Stuttgart 1999) 143.

Fenske, *Der liberale Südwesten* 122.

¹⁹ Sartori, *Parties and Party Systems* 4, 55-56.

Op pagina's 55 en 56 geeft Sartori een eigen definitie van politieke partij en de definities van partij in andere politicologische werken, namelijk *Framework for Political Inquiry* van Harold Lasswell en Abraham Kaplan en *Administrative Reform and Political Responsiveness: A Theory of Dynamic Balancing* van Fred Riggs. In al deze definities wordt het nomineren van kandidaten voor een verkozen orgaan genoemd als een vereiste voor een politieke partij.

zoals de *Fortschrittspartei*, niet.

Hoe kunnen politieke partijen de democratie veranderen? Het antwoord op deze vraag ligt in de functies die partijen kunnen vervullen. Volgens Giovanni Sartori diende partijen primair om de wil van een groep mensen uit te drukken. Hij geloofde dat politieke partijen bestonden om een brug te vormen tussen de burgers en de politiek, omdat ze tot stand komen in situaties waarin landen democratiseren waardoor politici instituten willen waarmee ze kunnen zien wat hun burgers willen en burgers instituten willen om hun meningen in uit te dragen. Partijen waren dus belangrijke communicatiemiddelen die 'responsive government', een regering die reageert op de wensen van zijn burgers, hielpen ontwikkelen.²⁰

Larry Diamond en Richard Gunther beweren dat partijen zeven functies hebben; ten eerste nomineren ze kandidaten en ten tweede mobiliseren ze kiezers, ten derde formuleren ze politieke standpunten, ten vierde vertegenwoordigen ze groepen, ten vijfde brengen ze belangen en belangengroepen bij elkaar door zich naar verschillende groepen te adverteren, ten zesde vormen ze regeringen en ten zevende kunnen ze een rol spelen bij sociale integratie doordat ze burgers laten participeren in politiek.²¹ Voor dit onderzoek is Diamond en Gunther's derde en vierde punt belangrijk, omdat deze een zichtbaar effect op parlementaire debatten kunnen genereren. De eerste twee punten zijn namelijk van belang bij verkiezingen, niet bij parlementaire debatten. De laatste drie zijn maatschappelijke gevolgen van politieke partijen en wederom dus terug te zien in andere ontwikkelingen dan de ontwikkeling van parlementaire debatten.

Bronnen en verantwoording

Mijn bronnenonderzoek behandelt voornamelijk twee periodes; september en oktober 1867 en december 1870. In deze maanden stemden de landdagen in Baden en Württemberg namelijk over diplomatieke bonden tussen hun staat en Pruisen. In oktober 1867 debatteerde de parlementen van de twee staten over het hernieuwen van de *Zollverein*, de door Pruisen geleidde tolunie, en over de *Schutz-und Trutzbündnis*, een alliantieverdrag tussen de Noord-Duitse Bond en de drie zuid-Duitse staten die daarbuiten vielen. Door middel van deze verdragen vormden Baden en Württemberg dus een economische en militaire unie met Pruisen. Beide verdragen waren kort na het einde van de oorlog afgesloten, maar nog niet geratificeerd. In 1870 stemden de twee staten over de vorming van het Duitse Rijk.

Voor mijn onderzoek gebruik ik voornamelijk de officiële notulen van de landdag van Baden en van Württemberg. Deze zijn allemaal gedigitaliseerd en beschikbaar op het internet. Onder de literatuurlijst zijn links naar deze webadressen te vinden. Ik wil twee opmerkingen plaatsen bij de bronnen. Ten eerste gaat dit onderzoek louter over parlementaire stukken, waardoor niet de complete publieke opinie in Baden en Württemberg wordt weergegeven, alleen de meningen van mensen die daadwerkelijk invloed hadden in de politiek.

Ten tweede zijn toespraken van Kamerleden in Württemberg altijd woord voor woord opgenomen in de handelingen en in Baden was dat maar voor een klein aantal debatten het geval. Hierdoor is het moeilijker om de meningen van individuele Kamerleden te doorgronden. Dit los ik op drie manieren op. Ten eerste door gebruik te maken van stukken die parlementaire commissies hebben ingediend. Dit zijn commissies gevormd door Kamerleden en aangesteld door het parlement om een onderwerp te onderzoeken en hun collega's over dit onderwerp te adviseren. Hierin komen meningen van parlementariërs ook naar voren. Daarnaast door gebruik te maken van debatten die wel volledig zijn opgenomen in de notulen. Tenslotte gebruik ik stemmingsuitslagen.

²⁰ Ibidem 19-24.

²¹ Larry Diamond, Richard Gunther, 'Types and Functions of Political Parties' in: Larry Diamond, Richard Gunther, *Political Parties and Democracy* (Baltimore/London 2001) 3-39 aldaar 7-8.

Hoofdstuk 1: Politiek in Baden en Württemberg, 1860-1866.

Inleiding

In de inleiding heb ik veel geschreven over waarom het politieke systeem in Baden en Württemberg tussen 1860 en 1871 waardevol is om te bestuderen. Hoe ziet dat systeem er precies uit? Dit hoofdstuk geeft antwoord op die vraag door aan de hand van de grondwetten van Baden en Württemberg uit te leggen hoe de parlementen van deze staten samengesteld waren en hoe ze macht op de regering konden uitvoeren. Daarnaast geeft dit hoofdstuk de belangrijkste politieke ontwikkelingen in Baden en Württemberg in het decennium 1860-1870 weer. Dit is historische context, belangrijk voor het begrijpen van wat er in de parlementen gezegd wordt, maar daarnaast zit hierin ook een antwoord op de vraag hoe partijpolitieke ontwikkeling in Baden verschilde van partijpolitieke ontwikkeling in Württemberg.

Democratische rechten in Baden en Württemberg

De grondwetten van Baden en Württemberg lijken sterk op elkaar. In beiden is gekozen voor een parlement met twee Kamers en beide grondwetten komen uit hetzelfde tijdperk, respectievelijk 1818 en 1819. De samenstelling van deze Kamers verschilde wel enigszins. In de Eerste Kamer van Baden zaten onverkozen notabelen²² en in de Tweede Kamer de vertegenwoordigers. Zij waren indirect verkozen; Baden werd opgedeeld in 63 kiesdistricten en iedere mannelijke burger²³ die in dat district woonde en minstens 25 jaar oud was kon stemmen op een kiesman naar keuze. De gekozen kiesmannen van een district kozen een Kamerlid.²⁴ In Württemberg was de Eerste Kamer alleen voor prinses van Württemberg, door de koning benoemde mensen en hoofden of vertegenwoordigers van adellijke families wiens land in de Napoleontische oorlogen door Württemberg geannexeerd was.²⁵ 23 andere notabelen kregen een zetel in de Tweede Kamer, samen met 70 gekozen volksvertegenwoordigers, die ieder een stad of kiesdistrict vertegenwoordigden.²⁶

Württemberg had net als Baden getrapd kiesrecht. Volgens de grondwet kon iedere gemeente een zevende van haar burgers afvaardigen als kiesman voor het district waarin die gemeente lag. Twee derde van de posities voor kiesmannen gingen naar de burgers in die gemeente die het meeste belasting betaalden. De overige kiesmannen waren verkozen door de burgers van die gemeente.

²² Verfassungsurkunde für das Großherzogtum Baden, §27, §32.

Deze notabelen waren de prinses van de groothertogelijke familie, maximaal acht mensen die door de groothertog op persoonlijke titel tot Eerste Kamerlid zijn benoemd, vertegenwoordigers van de adel, de bisschop van Baden en een door de groothertog gekozen vertegenwoordiger van de protestantse kerk, een afgezet van de universiteit Freiburg en een afgezet van de universiteit Heidelberg.

²³ 'Burger' betekent niet hetzelfde als 'inwoner'. In negentiende-eeuws Europa was het niet ongebruikelijk dat een groot deel van de inwoners van een staat geen burgerschap bezaten. Volgens de grondwet van Württemberg (§138) zou bijvoorbeeld een gemeente met 140 burgers ongeveer 700 inwoners hebben. De grondwet van Baden bevat geen vergelijkbare illustratie van de verspreiding van Burgerschap.

²⁴ Ibidem §33-§37.

²⁵ Verfassungsurkunde für das Königreich Württemberg §129.

²⁶ Verfassung Württemberg §133.

Deze notabelen waren dertien vertegenwoordigers van de ridderlijke adel, zes vertegenwoordigers van de protestantse kerk, drie vertegenwoordigers van de katholieke kerk, een vertegenwoordiger van de universiteit Tübingen.

In een grondwetswijziging in 1868 werd dit systeem afgeschaft en sindsdien kon iedere burger uit een kiesdistrict direct stemmen op een kandidaat-Kamerlid.²⁷ In Württemberg was uitbreiding van kiesrecht dus een politiek thema in de formatieve jaren van politieke partijen. In het geval van Württemberg lijkt de theorie van Sartori dat de vorming van politieke partijen en kiesrechtsuitbreiding met elkaar verbonden zijn dus te kloppen.

Hoeveel macht hadden deze parlementen? In Baden had de groothertog had wel enige macht over de landdag. Naast zijn benoemingen van Eerste Kamerleden benoemde hij ook de presidenten van beide Kamers, kon hij de landdag naar wens ontbinden en kreeg de landdag pas in 1869 het initiatiefrecht.²⁸ Alleen moest een meerderheid van beide Kamers goedkeuring geven voor het heffen van belastingen. De Tweede Kamer was hierin machtiger dan de Eerste Kamer; de Tweede Kamer stemde als eerst en mocht wijzigingen aan in de staatsfinanciën aanvragen, de Eerste Kamer kon alleen de financiën als geheel goedkeuren of afkeuren. In de praktijk stemde de Eerste Kamer ieder jaar behalve 1823 in lijn met wat de Tweede Kamer besloten had.²⁹ De grondwet van Württemberg is in dit opzicht vergelijkbaar; ook de Württembergse staat mocht geen belasting heffen zonder dat de landdag daar toestemming voor gaf en ook in Württemberg stemde de Tweede Kamer als eerste en mocht de Tweede Kamer de financiën wijzigen terwijl de Eerste Kamer alleen het geheel goed of af kon keuren.³⁰

Dit maakte de regeringen van Baden en Württemberg afhankelijk van de Tweede Kamer, waardoor de regering sneller geneigd was om wetsvoorstellen uit de Tweede Kamer serieus te nemen en de Kamerleden de democratie in Baden en Württemberg geleidelijk uit konden bouwen. Zo willigde de regering van Baden bijvoorbeeld in 1831 een verzoek voor meer persvrijheid in, ondanks het feit dat Baden hierdoor in de internationale politiek schade opliep omdat dit tegen de Karlsbad-decreten³¹ inging. Deze wet werd overigens onder druk van Oostenrijk en Pruisen in 1832 ingetrokken.³²

Waren deze systemen werkelijk liberaal voor hun tijd? Vergeleken met Pruisen, de dominante staat in het latere Duitse Keizerrijk, zeker. Pruisen kreeg pas dertig jaar later, in 1848, voor het eerst een grondwet. Met deze grondwet kreeg de Pruisische bevolking politieke vertegenwoordiging, maar de machtspositie van dit parlement ten opzichte van de regering leek echter zwak. Toen het parlement weigerde om in te stemmen met militaire hervormingen, besloot de Pruisische minister-president, Otto von Bismarck (1815-1898, r. 1862-1890) in 1862 om de hervormingen toch door te voeren en nieuwe belastingen zonder parlementaire goedkeuring te heffen. Daarnaast bevoordeelde de Pruisische grondwet de allerijksten; rijkste 5%, de daaropvolgende 12,6% en de overige 82,7% van de burgers kozen elk een derde van de kiesmannen. Toegegeven, de Württembergse grondwet bevoordeelde de rijksten aanvankelijk ook, maar dat systeem werd in 1868 afgeschaft, slechts twee jaar nadat het conflict tussen de regering Bismarck en het Pruisische parlement afliep en de regering de autoriteit van het parlement herbevestigde.³³

²⁷ Verfassung Württemberg, §137-140

²⁸ Verfassung Baden §42, §45, §65a.

²⁹ Ibidem §53-56.

Becht, *Badischer Parlamentarismus* 44.

³⁰ Verfassung Württemberg §109.

³¹ In 1819 op initiatief van Oostenrijk afgesloten akkoorden waarin de Duitse staten afspraken om de verspreiding van liberalisme tegen te gaan. Persvrijheid indammen was een onderdeel daarvan.

³² Engehausen, *Kleine Geschichte* 64-67, 70.

³³ Clark, *Iron Kingdom* 501-502, 522, 544-545.

Politiek in Baden: een liberale groothertog

Politiek is meer dan een grondwet. Niet alleen de rechten van het parlement, maar ook de context waarin het parlement handelt is cruciaal om parlementaire politiek in Baden en Württemberg te begrijpen. Deze paragrafen behandelen de personen en gebeurtenissen die het politiek landschap in Baden en Württemberg tussen 1860 en 1871 gevormd hebben aan de hand van twee unieke eigenschappen van Baden en twee van Württemberg.

Ten eerste heeft Groothertog Friedrich (1826-1907, r. 1856-1907) onmiskenbaar veel bijgedragen aan het liberale karakter van Baden. Hij was overtuigd liberaal en voorstander van de *kleindeutsche Lösung*. In 1860 gebruikte hij een crisis om zijn kabinet te ontslaan en te vervangen door vrienden en geestverwanten die hij tijdens zijn studie in Heidelberg had ontmoet.³⁴

Toen hij aan de macht kwam had Baden namelijk een antiliberaal regering, vanwege de revolutie van 1848-1849. In deze jaren vonden er door Duitsland democratische opstanden plaats. Baden was een van de weinige staten waarin de opstandelingen erin slaagden de regering te verdrijven. Pruisische troepen herstelden met harde hand het gezag van groothertog Leopold (1790-1852, r. 1830-1852) en onder Pruisische druk stelde hij een nieuw kabinet aan dat liberalisme vijandig gezind was. Deze regering regeerde Baden tot 1860. Van liberale oppositie was nauwelijks sprake.³⁵

In 1859 kwam de liberale beweging weer op in Baden. De aanleiding hiervoor was een concordaat die de paus afsloot met Baden. Dit concordaat gaf de katholieke kerk meer rechten bij onder andere het benoemen van geestelijken, het beheren van kerkelijke bezittingen en het opleiden van geestelijken in Baden. Het liberale protest hiertegen was zo groot dat zelfs de *New York Times* er een artikel over publiceerde waarin dit protest werd omschreven als 'a violent and significant political agitation'.³⁶ Groothertog Friedrich besloot deze protesten te omarmen door in 1860 een liberale regering aan te stellen en deze regering in een beroemd geworden toespraak, de *Osterproklamation*, te vragen om brede liberale hervormingen.³⁷ Anton Stabel (1809-1880), de oppositieleider uit de Eerste Kamer, werd de nieuwe Minister-President, Minister van Justitie en interim Minister van Buitenlandse Zaken. De nieuwe Minister van Binnenlandse Zaken werd August Lamey (1816-1896), de hoofdwoordvoerder van de tegenstanders van het concordaat in de Tweede Kamer. In 1861 nam Franz von Roggenbach (1825-1907) het Ministerie van Buitenlandse Zaken over.³⁸ Roggenbach en Lamey waren studiegenoten van de groothertog.³⁹ Stabel was in dit opzicht

³⁴Bernd Ottnad, 'Politische Geschichte von 1850 bis 1918' in: Josef Becker, E.A. *Badische Geschichte. Vom Großherzogtum bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1979) 65-85 aldaar 66.

³⁵ Engehausen, *Kleine Geschichte* 102-118.

Deze antiliberaal regering bleef tussen 1848 en 1860 niet ongewijzigd. In een poging om Pruisische macht over Baden te verminderen verving de groothertog in 1850 de aan Pruisen loyale Minister-President Friedrich Adolf von Klüber (1793-1858) met de pro-Oostenrijkse Ludwig Rüdiger von Collenberg-Bödighheim (1799-1885).

³⁶ Dit citaat in context: '*Baden finds herself at present in the midst of a violent and significant political agitation, which is [...] of religious origin. Since the reaction after the revolutions of 1848-9, there has been no opposition party in the Duchy, not even so much as an organized Liberal party. The Chambers have been the complete creatures of the Government for so long, that a demonstration on their part of anything like independence is evidence of strong motive excitement and a good cause. [...] That such a treaty, by which the Protestant Prince yields everything, and receives nothing, should be concluded [...] against the wishes not only of all Protestants, but all enlightened Catholics, is surprising indeed [...].*'

Auteur Onbekend, 'BADEN AND THE POPE.; The Concordat between the Pope and the Grand Duke of Baden--Catholic and Protestant Feeling in the Duchy--Excitement in the University--Conference at Durlach' in: *New York Times* 22 februari 1860.

³⁷ Ibidem 121-124.

³⁸ (Voornaam onbekend) Neubronn, "Stabel, Anton" in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 35 (Leipzig 1893), 332-337 aldaar 336.

³⁹ Ottnad, 'Politische Geschichte von 1850 bis 1918' 66.

enigszins een uitzondering; hij was liberaal, maar tijdens Friedrich's studie was hij hoogleraar in Freiburg, niet Heidelberg.⁴⁰

De rol van groothertog Friedrich in de regering van Baden was hiermee nog niet uitgespeeld. Het kabinet steunde de Frankfurter 'Vorstendag' van 1863, een door Oostenrijk georganiseerde bijeenkomst over het vormen van een Duitse bondsstaat onder Oostenrijks gezag. Hiermee veroorzaakte het kabinet een breuk tussen Baden en Pruisen en in 1865 ontsloeg de groothertog hierom zijn vriend Roggenbach. De nieuwe minister van Buitenlandse Zaken positioneerde Baden nog verder in het Oostenrijkse kamp, waardoor Baden in de oorlog van 1866 weinig anders kon dan voor Oostenrijk ten strijde trekken. Na de Oostenrijkse nederlaag diende het volledige kabinet zijn ontslag in.⁴¹ Friedrich stelde als vervanging een linksliberaal en *kleindeutsch* georiënteerd kabinet aan. Hij benoemde de linksliberaal Karl Mathy (1807-1868) tot leidende minister. Rudolf von Freydorf (1819-1882) en Julius Jolly (1823-1891), twee andere linksliberalen, werden ministers van respectievelijk Buitenlandse- en Binnenlandse zaken. Freydorf was alleen onervaren, waardoor in de praktijk Mathy de leiding had over internationale politiek en Jolly over de binnenlandse politiek.⁴²

Met zijn ingrepen in de samenstelling van de regering van Baden heeft de groothertog dus een grote rol gespeeld in het vormgeven van het *kleindeutsche* en liberale karakter van het Groothertogdom Baden. Ulrich Tjaden concludeert zelfs dat de liberale overtuigingen van de groothertog, samen met de relatieve kracht van de nationaal-liberale beweging in Baden de twee redenen zijn waardoor de *Nationalliberale Partei Badens* tussen 1869 en 1893 als enige partij regeerde.⁴³ Daarbij komt dat de groothertog ook heeft bijgedragen aan de kracht van de nationaal-liberale beweging met zijn regeringswissel van 1860, waarmee hij de wederopstanding van het liberalisme hielp legitimeren.

Politiek in Baden: de *Kulturkampf* als aanleiding van partijvorming

De controverse over het concordaat was meer dan alleen een middel voor Friedrich om een gewenste regering in te stellen. Het zette ook een serie gebeurtenissen in gang die de *Kulturkampf* van Baden genoemd worden. Dit was een unieke ontwikkeling in Baden; weliswaar kende Pruisen ook een *Kulturkampf*, maar deze begon pas in 1870, aan het einde van de hier onderzochte periode.⁴⁴ Württemberg sloot in 1857 een vergelijkbaar concordaat af, maar deze was minder controversieel.⁴⁵ Bovendien leidde het concordaat in Württemberg niet tot een regeringswissel. De *Kulturkampf* was belangrijk voor de ontwikkeling van parlementarisme in Baden omdat het de aanleiding was voor de vorming van politieke partijen.

Wat gebeurde er precies in de *Kulturkampf*? Het kabinet Stabel gaf gehoor aan de groothertog en de tegenstanders van het concordaat. Het concordaat werd ongeldig verklaard en in plaats daarvan kwamen wetten waarmee de macht van de kerk steeds meer aan banden werd gelegd. Twee derde van de inwoners van Baden was katholiek.⁴⁶ Veel van deze katholieken waren zeer ontevreden met dit beleid. De katholieke koopman Jakob Lindau (1833-1898) organiseerde een protestbeweging tegen de schoolwet van 1864, die de scholen onder het gezag van de staat plaatste en daarmee de invloed van de kerk op onderwijs aanzienlijk verminderde. Zijn beweging werd de *Casino*-beweging genoemd. Bij een protest in Mannheim braken gevechten uit tussen de *Casino*'s en

⁴⁰ Detlev Fischer, 'Stabel, Anton' in: *Neue Deutsche Biographie* 24 (Berlin 2010) 776-777 aldaar 776.

⁴¹ Ottnad, 'Politische Geschichte von 1850 bis 1918' 74-75.

⁴² Becht, *Badischer Parlamentarismus* 786-787.

⁴³ Tjaden, *Liberalismus im katholischen Baden* 259.

⁴⁴ Clark, *Iron Kingdom* 568.

⁴⁵ Ferdinand Baur, Robert Brown, Peter Hodgson, *Church and Theology in the Nineteenth Century* (Eugene 2018). 308, 310.

⁴⁶ Tjaden, *Liberalismus im Katholischen Baden* 9.

liberale tegendemonstranten. Als reactie daarop verbood de regering de *Casino*-beweging. Hierna zochten de voormalige *Casino's* naar andere manieren om de politiek te beïnvloeden. Op een congres in mei 1865 besloten ze om zich verkiesbaar te stellen.⁴⁷

Bij Tweede Kamerverkiezingen hadden ze gering succes,⁴⁸ maar bij de tolparlementsverkiezingen⁴⁹ in 1868 wonnen ze 78 000 stemmen, slechts iets minder dan de 86 000 voor de liberalen. Liberalen zagen hun gebrekkige organisatie als een van de oorzaken voor de slechte verkiezingsuitslag en deels hierom stichtte de liberalen in 1869 de *Nationalliberale Partei Badens*. Ook de katholieken organiseerden zich in dat jaar in partijverband; zij richtten de *Katholische Volkspartei* op.⁵⁰ In het partijprogramma van de *Nationalliberale Partei Badens* was Duitse eenwording de prioriteit. Het eerste standpunt luidde '*Die Partei wird das frühere Programm des möglichst baldigen Eintritts des Südens und insbesondere Badens in den norddeutschen Bund festhalten und diesen Eintritt nach Kräften fördern.*' Daarnaast steunde het partijprogramma de implementatie van de rechten van de staat tegenover de kerkelijke autoriteiten, oftewel de wetten uit de *Kulturkampf* waarmee de staat zich verantwoordelijkheden van de kerk toe-eigende.⁵¹ De *Katholische Volkspartei* was gericht op de binnenlandse politiek. Hun partijprogramma had twee prioriteiten; De hoogste prioriteit was de wetten uit de *Kulturkampf*, die de *Nationalliberale Partei* juist steunde, terugdraaien. Daarnaast zette de partij ook sterk in op kiesrechtshervorming. De bestaande kiesdistrictenindeling in Baden was namelijk niet gebaseerd op inwonertal, maar bevoordeelde systematisch protestantse en stedelijke gebieden.⁵²

De *Kulturkampf* speelde dus cruciale rol bij de ontwikkeling van politieke partijen in Baden, omdat de *Katholische Volkspartei* werd gesticht door mensen die politiek actief werden vanwege de *Kulturkampf* en doordat de organisatie van de *Katholische Volkspartei* een belangrijke motivatie was voor de stichting van de *Nationalliberale Partei*. Bovendien was de *Kulturkampf* het voornaamste strijdpunt in de partijprogramma's van deze partijen.

Politiek in Württemberg: Varnbüler, de zuiderlijke Bismarck

In Baden leidde de troonsbestijging van groothertog Friedrich een periode in waarin de monarch een centrale rol speelde in de regering. In Württemberg kwam een dergelijke periode juist ten einde. De oude koning Wilhelm (1781-1864, r. 1816-1864) was altijd een betrokken en proactief vorst, maar hij overleed in 1864. Zijn zoon Karl (1823-1891, r. 1864-1891) was minder politiek kundig en betrokken, waardoor een machtsvacuüm aan de top ontstond. Dit werd opgevuld door de nieuwe Minister van Buitenlandse Zaken, die de koning kort na zijn kroning had aangesteld: Karl von Varnbüler (1809-1889). Württemberg kende geen minister-presidenten, waardoor de minister van Buitenlandse Zaken de facto ook de functie als leidende minister had.

Varnbüler bleek uitermate geschikt om het machtsvacuüm op te vullen. Hij was bevriend met Otto von Bismarck en net als zijn vriend was Varnbüler een ervaren staatsman met een realistische visie op de positie van zijn staat en een pragmatische aanpak gericht op deze positie zoveel mogelijk te versterken. Varnbüler verwachtte dat er een Duitse natiestaat zou worden gesticht en dat Württemberg niet sterk genoeg was om deze natiestaat te leiden, maar dat Württemberg wel invloed kon uitoefen hoe deze nieuwe staat eruit zou zien. Varnbüler voerde dus flexibele

⁴⁷ Engehausen, *Kleine Geschichte* 130.

⁴⁸ Tussen 1865 en 1870 waren ze er nooit in geslaagd om meer dan 5 zetels te winnen. Becht, *Badischer Parlamentarismus* 833.

⁴⁹ De *Zollverein* had een eigen parlement. Hierin zaten vertegenwoordigers van Baden, Beieren, de Noord-Duitse Bond en Württemberg.

⁵⁰ Tjaden, *Liberalismus im katholischen Baden* 74, 81, 94.

⁵¹ *Ibidem* 306-307.

⁵² Engehausen, *Kleine Geschichte* 151-152, 164.

buitenlandse politiek, waarin hij oppositie voerde tegen de plannen van de staat – Oostenrijk of Pruisen – waarvan hij verwachtte dat die het overwicht had, om zo te voorkomen dat een van beide Duitsland kon domineren.⁵³

Hij kreeg hierin bijval van Ludwig von der Pfordten (1811-1880), sinds 1864 de leidende minister in Beieren. Het doel van Pfordten's buitenlandse politiek was de positie van de *Mittelstaaten* te versterken.⁵⁴ Dit is uiteraard gunstig voor Beieren, de machtigste *Mittelstaat*, maar dit paste ook goed in Varnbülers plan om een Duitse eenwording te voorkomen waarin Pruisen of Oostenrijk dominant was. Om deze reden besloten Varnbulër en Pfordten voor terughoudendheid in de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866. In de hoop dat Oostenrijk en Pruisen elkaar zouden verzwakken zorgden de twee ervoor dat de Zuid-Duitse troepen veldslagen vermeden en voerde ze in het geheim onderhandelingen met andere *Mittelstaaten* voor een opvolger van de Duitse Bond waarin Pruisen en Oostenrijk allebei buitengesloten zouden worden.⁵⁵

Door de snelle en overtuigende winst van Pruisen in de oorlog werd dit plan onmogelijk. Varnbüler wisselde hierdoor van plan; na 1866 was het zijn prioriteit om politiek isolement van Württemberg te voorkomen door middel van nauwe samenwerking met de andere Zuid-Duitse staten en door diplomatieke banden met Pruisen te normaliseren. Dat laatste ging voor veel Württembergers, waaronder koning Karl, niet van harte. Varnbüler moest veel tact gebruiken om samenwerking met Pruisen te legitimeren zonder de indruk te wekken dat hij Württemberg klaarstoomde voor annexatie door Pruisen. Om zijn positie in deze situatie te versterken overtuigde hij de koning om Hermann von Mittnacht (1825-1909) te benoemen tot Minister van Justitie en president van de geheime raad. Mittnacht was voorheen Tweede Kamerlid en hoewel hij daar tot de *Großdeutschen* behoorden, pleitte hij al in oktober 1866 voor samenwerking met Pruisen. Met zijn connecties naar de landdag en zijn bereidheid om banden met Pruisen aan te halen was hij een belangrijke bondgenoot voor Varnbüler. Uiteindelijk was hij ook Varnbüler's ondergang; in augustus 1870 werd Varnbüler ontslagen en vervangen door Mittnacht, omdat koning Karl vond dat hij te veel macht had verworven.⁵⁶

De Württembergse regering, geleid door Varnbüler, was dus niet nadrukkelijk pro-Pruisisch, zoals de regering van Baden, noch nadrukkelijk anti-Pruisisch. Varnbüler was bereid om zijn plannen aan te passen aan de situatie en na 1866 was, zoals Ashton en Nipperdey zeiden, samenwerking met Pruisen de beste optie die Württemberg had. Hierdoor zette de regering van Württemberg zich dus net als de regering van Baden zich na 1866 in voor samenwerking met Pruisen, zij het minder enthousiast.

Politiek in Württemberg: partijvorming in teken van de Duitse kwestie

In 1860 waren de liberalen in de Tweede Kamer van Württemberg verenigd onder de *Fortschrittspartei*. Deze brede, liberale parlementaire groep was zich aan het ontwikkelen tot een politieke partij, maar slaagde daar niet in. In 1861 begon de *Fortschrittspartei* met het werven van leden, in 1863 behaalde de partij het hoogtepunt van 800 leden, in 1868 verloor de partij alle zetels in de landdagsverkiezingen. Wat ging er mis?⁵⁷

Het heterogene karakter van de partij leek een obstakel te zijn bij het vormen van een

⁵³ Ashton, *The Kingdom of Württemberg* 118-122.

Sauer, *Regent mit mildem Zepter* 109.

⁵⁴ Wilhelm Volkert, 'Pfordten, Ludwig Carl Heinrich Freiherr von der (bayerischer Freiherr 1854)' in: *Neue Deutsche Biographie* 20 (Berlin 2001) 359.

⁵⁵ Ashton, *The Kingdom of Württemberg* 134-135.

⁵⁶ Sauer, *Regent mit Mildem Zepter* 146-152, 172-173.

⁵⁷ Fenske, *Der liberale Südwesten* 118.

Gerlinde Runge, *Die Volkspartei in Württemberg von 1864 bis 1871* (Stuttgart 1970) 148.

partijprogramma. De *Fortschrittspartei* kende veel onenigheid en conflict over de partijlijn. Tegelijkertijd besloot de regering in 1863 om amnestie te verlenen aan revolutionairen uit 1848-1849 en velen van hen keerden terug naar Württemberg. Onder hen waren Karl Mayer (1819-1889) en Ludwig Pfau (1821-1894). Zij besloten weer politiek actief te worden, maar zagen weinig heil in de *Fortschrittspartei*. Zij richtten in 1864, samen met Julius Haußmann (1816-1889), een andere revolutionair uit 1848-1849 die al eerder mocht terugkeren, de *Volkspartei* op.⁵⁸ Het doel van de *Volkspartei* was de stichting van een Duitse, democratische, federale natiestaat, die buiten de invloedssfeer van de Pruisische staat bestond.⁵⁹ De *Triaslösung* dus.

Na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog zagen de leden van de *Volkspartei* in dat dat niet meer mogelijk was. De partij belegde op 29 juli 1866 een partijdag om over een nieuwe partijlijn in de Duitse kwestie te beslissen. Hier werd gekozen voor de strategie om de vorming van een Duitse natiestaat zoveel mogelijk tegen te werken en te wachten op een verandering van de politieke situatie in de Duitse staten die alternatieven voor de *kleindeutsche Lösung* weer haalbaar zou maken. Bijvoorbeeld een revolutie in Pruisen of een terugkeer van Oostenrijk in Duitse aangelegenheden.⁶⁰

In hetzelfde jaar richtte Julius Hölder (1819-1887) de *Deutsche Partei* op. Hölder en de zijnen hadden sympathie voor de liberale zaak en waren daardoor ook huiverig voor het autoritaire karakter van de Pruisische staat, maar zij vonden dat Duitse eenwording de prioriteit moest krijgen. Zij wilden daarom dat Württemberg deel werd van een door Pruisen geleide Duitse staat. Ze drongen er wel op aan dat Pruisen enkele liberale hervormingen zou doorvoeren.⁶¹ Het programma van de *Volkspartei* was aanvankelijk populairder; bij de landdagsverkiezingen van 1868 won de *Volkspartei* 23 van de 70 zetels, de *Deutsche Partei* won er slechts 14.⁶²

In Württemberg was de Duitse kwestie dus het cruciale geschilpunt tussen de partijen. Dit was de aanleiding voor de stichting van de *Deutsche Partei* en het centrale doel dat het programma van de *Volkspartei* was hun visie op de Duitse natiestaat te realiseren. Daarnaast was het ook het primaire geschilpunt tussen de partijen; na 1866 wilde de *Volkspartei* de vorming van een Duitse staat verhinderen, de *Deutsche Partei* wilde juist de *kleindeutsche Lösung* realiseren.

Deelconclusie

De oorzaken van de partijvorming in Baden en Württemberg verschilden radicaal. In Baden was de *Kulturkampf* zowel de aanleiding voor de vorming van de eerste twee politieke partijen als de kwestie waarin de verschillen in standpunten tussen de partijen het scherpst tot uitdrukking kwam. In Württemberg gold datzelfde voor de Duitse kwestie. Dit verschil tussen de twee staten kan grote invloed hebben op de parlementaire debatten over Duitse eenwording. Het betekent namelijk dat Württemberg een georganiseerde oppositie had tegen de *kleindeutsche Lösung* en Baden niet. Zelfs als de *Katholische Volkspartei* ook tegen de *kleindeutsche Lösung* was, zou de partij minder snel geneigd zijn om tijd en middelen in dit debat te investeren, omdat de prioriteiten van de partij bij binnenlandse aangelegenheden – kerkenpolitiek en kiesrechtshervormingen – lagen. Dit verschil in georganiseerde tegenstand tegen de *kleindeutsche Lösung* wordt vergroot door het feit dat de *Volkspartei* electoraal grotere successen kende en dus ook meer macht kon uitoefenen dan de *Katholische Volkspartei*.

Ten tweede is te zien dat politieke partijen in Württemberg net een aantal jaar eerder waren gevormd dan in Baden. Dit is ook van belang, omdat het betekent dat, gedurende de debatten over

⁵⁸ Fenske, *Der liberale Südwesten* 118-119.

⁵⁹ Runge, *Die Volkspartei* 32.

⁶⁰ Ibidem 65-66.

⁶¹ Fenske, *Der liberale Südwesten* 119-122.

⁶² Runge, *Die Volkspartei* 148.

Duitse eenwording, partijpolitiek in Württemberg verder ontwikkeld was dan in Baden en dus ook meer potentie had om in deze debatten van belang te zijn. Ter illustratie: Tijdens de debatten van 1870 waren de twee politieke partijen in Baden één jaar oud, de *Deutsche Partei* bereikte die leeftijd tijdens de debatten van 1867. Tijdens de debatten van 1867 waren partijen in Baden niet eens opgericht.

Tenslotte vertonen de grondwettelijke samenstellingen en rechten van de landdagen in Baden en Württemberg veel overeenkomsten. Dit is gunstig voor het vermogen om – in de woorden van Kocka – een symmetrische vergelijking tussen Baden en Württemberg uit te voeren. Een fundamentele aanname van deze vergelijking is immers dat de instituten waarbinnen de parlementariërs in Baden en in Württemberg werkten overeenkomstig waren en dat lijkt te kloppen.

Hoofdstuk 2: Economische en militaire unie met Pruisen.

Inleiding: Baden en Württemberg na de oorlog

De regeringen van Baden en Württemberg verbonden kort na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog hun staten op economisch en militair gebied met Pruisen met de hernieuwing van de *Zollverein* en het afsluiten van een alliantieverdrag. Deze verdragen bleven aanvankelijk geheim en werden daardoor pas in september 1867 voorgedragen aan de landdag. Dit hoofdstuk behandelt deze debatten en beantwoord daarmee de deelvragen hoe het parlementaire debat in Baden en Württemberg van elkaar verschilden en of deze verschillen toe te schrijven zijn aan de partijvorming.

De regering Mathy-Jolly, die Baden tussen 1866 en 1868 regeerde, had een zwakkere vertrouwensband met de liberalen in de landdag dan het voorgaande kabinet. Dit kwam in de eerste plaats door de houding van Julius Jolly (1823-1891). Hij vond de parlementariërs onbekwaam en was daardoor veel minder dan zijn voorganger bereid om belangrijke informatie met het parlement te delen. Deze houding leidde in de Tweede Kamer tot ongenoegen over het kabinet. Daarbovenop was er ook meer inhoudelijke onenigheid tussen kabinet en parlement dan voor 1866. Zo vond de linkervleugel van de liberalen dat het kabinet te veel concessies deed aan de katholieke kerk.⁶³

In Württemberg bleef Varnbüler de leidende minister, maar veranderde hij wel zijn koers. Varnbüler was ervan overtuigd dat nauwe politieke samenwerking met Pruisen de beste optie was om Württemberg economisch te ontwikkelen en internationaal politiek zekerheid te bieden. Het succesvol afsluiten van het alliantieverdrag en het vernieuwen van de *Zollverein* waren voor Varnbüler in deze periode daarom hoge prioriteiten.⁶⁴

Partijpolitiek was in 1867 nog niet hoogontwikkeld. In Baden bestonden moderne politieke partijen nog niet. De liberalen domineerde de landdag; zij bezaten 57 van de 63 zetels in de Tweede Kamer, de *Fortschrittspartei* was gekrompen tot 3 zetels. De overige zetels behoorden toe aan twee katholieken en één conservatief.⁶⁵ In Württemberg waren de eerste twee partijen wel al opgericht, maar hadden er nog geen verkiezingen plaatsgevonden sinds de oprichting van deze partijen. Zeven of acht Tweede Kamerleden waren lid van de *Volkspartei* – Breuning, Deffner, Erath (niet zeker), Hopf, Nägele, Österlen, Tafel en Wolbach – alleen zij vormden nog geen aparte fractie. De *Deutsche Partei* was vertegenwoordigd in de vorm van een parlementaire groep onder leiding van Julius Hölder die rond de twaalf leden kende.⁶⁶ In totaal waren dus ongeveer 20 van de 93 Tweede Kamerleden geassocieerd met een politieke partij.

Parlementaire rapporten en stemmingsuitslagen

Uit de parlementaire discussie over de *Schutz-und Trutzbündis* kunnen we concluderen dat de Tweede Kamerleden in Baden inderdaad veel positiever over aansluiting bij Pruisen waren dan hun collega's in Stuttgart. Het contrast tussen de toon van de parlementaire discussie over de *Schutz-und Trutzbündnis* in Baden en in Württemberg is enorm. In Baden werd dit verdrag geprezen als een stap in de richting van een gedroomde Duitse eenheidsstaat. In Württemberg omschreef de minister die het had afgesloten het verdrag als een noodzakelijk kwaad.

⁶³ Tjaden, *Liberalismus in Baden* 81-82.

⁶⁴ Sauer, *Regent mit mildem Zepter* 144.

⁶⁵ Becht, *Badischer Parlamentarismus* 833.

⁶⁶ Runge, *Die Volkspartei* 103.

De Tweede Kamer van Baden stemde op 24 Oktober 1867 over de ratificatie van de *Schutz- und Trutzbündnis*.⁶⁷ In de aanloop tot deze stemming stelde de Kamer op 20 september 1867 een parlementaire commissie aan om dit verdrag te onderzoeken. In deze commissie zaten de Kamerleden Kieser, Fröhlich, Eckhard, Eisenlohr en Huffschmid.⁶⁸ Carl Eckhard (1822-1910) schreef het rapport. Hij was een voormalig ambtenaar die in 1849 werd ontslagen door de antiliberaalere regering vanwege deelname aan de revolutie. Na de regeringswissel van 1860 werd hij weer politiek actief en kwam hij in de landdag. Hij was nationaalliberaal en een van de oprichters van de *Nationalliberale Partei Badens*.⁶⁹

In zijn rapport was Eckhard zeer positief over het verdrag en adviseerde hij collega's om voor het verdrag te stemmen. In dit rapport is het Duits nationalistische narratief duidelijk zichtbaar. Het rapport begint met de wens van de regering dat het verdrag met Pruisen een basis vormt voor een *'glückliche Entwicklung'* naar een *'innigere Wiedervereinigung mit den Stammes- und früheren Bundesgenossen'*. Het rapport vervolgt met de vergelijkbare wens die de Tweede Kamer uitsprak naar de commissie; dat de Duitse staten een Duitse natiestaat stichten, ernaar streven dat deze staat een grondwettelijke clausule krijgt waarin de autonomie van de individuele lidstaten gewaarborgd wordt en dat Baden zoveel mogelijk aansluiting zoekt bij Pruisen en de Noord-Duitse Bond om dit te realiseren.⁷⁰ De conclusie van het rapport is dat het verdrag volledig aansluit bij deze wensen: *'Der Zoll- und Handelsvertrag vom 8 Juli d. J. eröffnet dem deutschen Volke das erste gemeinsame Feld für die Arbeiten des Friedens; der Allianzvertrag soll deutsches Gebiet und deutsche Arbeit gegen Angriffe von Außen schützen. Beide Bände sind die Erstlinge der Wiedervereinigung unseres Vaterlandes, und um so mehr zu achten und zu pflegen, als zur Zeit auf ihnen wesentlich unsere Hoffnung auf die politische Wiedervereinigung Deutschlands ruht'*.⁷¹

Ook tijdens de behandeling in de Tweede Kamer werd de *Schutz- und Trutzbündnis* omschreven als een welkome stap in de richting van een Duitse natiestaat. De Kamervoorzitter opende het debat over de *Schutz- und Trutzbündnis* met de volgende wens: *'Wenn irgendwo die Liebe zu unserem großen deutschen Vaterland eine warme Stätte gefunden hat, so war es in diese, Hause [...]. Möge, was wir beginnen, zum Segen unseres theuern Vaterlandes gereichen; es ist dies ja das Ziel, das uns Allen als das höchste vorschwebt'*.⁷² Tenslotte haalde het verdrag bij de stemming een enorme meerderheid; slechts één Kamerlid stemde tegen, de rest stemde voor. Het parlementaire verslag van Baden vermeldt niet welk Kamerlid tegen heeft gestemd.⁷³ Er lijkt dus een consensus te bestaan in de Tweede Kamer van Baden ten gunste van de *kleindeutsche Lösung*.

In de landdag van Württemberg was er ook sprake van een uitgesproken Duits nationalistisch discours in de debatten over de *Schutz- und Trutzbündnis*, maar wel op een andere manier. De meeste Tweede Kamerleden van Württemberg deelden de warme gevoelens over de Duitse natiestaat, maar stonden veel sceptischer tegen dit verdrag, omdat de *Schutz- und Trutzbündnis* weliswaar een stap was in de richting van een Duitse natiestaat, maar wel een door Pruisen gedomineerde natiestaat. Daarom maakten velen in Stuttgart zich zorgen over de richting die het Duitse eenwordingsproces opging.

In Württemberg werd de stemming over het alliantieverdrag gehouden op 30 oktober. De

⁶⁷ Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1867/1868 enthaltend die Beilagen zu den Protokolle der zweiten Kammer (hierna: Beilagen Baden 1867-1868) deel 6, 51.

⁶⁸ Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1867/1868 enthaltend die Protokolle der zweiten Kammer (hierna: Protokolle Baden) 22.

⁶⁹ Gustaf Jakob, "Eckhard, Carl" in: *Neue Deutsche Biographie* 4 (Berlin 1959) 293.

⁷⁰ Beilagen Baden 1867-1868 51-52.

⁷¹ Ibidem 58.

⁷² Protokolle Baden 1867-1868 11-12.

⁷³ Ibidem 45.

dag daarvoor begon het parlementaire debat over dit onderwerp met het rapport van de parlementaire commissie over dit onderwerp. Dit rapport adviseerde de Kamer om het verdrag te verwerpen.⁷⁴ Het was opgesteld door Rudolf Probst (1817-1899). Probst was een liberale katholiek. Hij was tijdens de revolutie van 1848 een leider van de *Volkspartei*, maar dat was een andere *Volkspartei* dan die uit deze tijd. In 1867 was hij geen lid van een politieke partij.⁷⁵ De Kamer volgde het advies van de commissie niet op. De *Schutz- und Trutzbündis* werd aangenomen met 58 tegen 32 stemmen. De volledige *Volkspartei* stemde tegen.⁷⁶

Ook in Württemberg was er dus steun voor het alliantieverdrag, alleen niet in dezelfde mate als in Baden; 58 tegen 32 stemmen is een enigszins ruime meerderheid, maar aanzienlijk kleiner dan 62 tegen 1. Bovendien adviseerde de Württembergse parlementaire commissie die een onderzoek naar dit verdrag had uitgevoerd om tegen te stemmen. De unanieme steun voor het verdrag in Baden was dus ver te zoeken in Württemberg. Dit is het eerste verschil tussen het parlementaire debat in Baden en in Württemberg over de *Schutz- und Trutzbündis*.

Het alliantieverdrag als noodzakelijk kwaad

Het tweede verschil zit in de toon van de voorstanders. Minister Varnbüler verdedigde het verdrag door te beweren dat Württemberg geen andere realistische keuze had dan aansluiting te zoeken bij Pruisen. De *Großdeutsche Lösung*, een '*Südbund*' en neutraliteit waren volgens hem onrealistisch na 1866: '*Sie werden zugeben, daß dem Staatsmanne, welcher im August 1866 einen Frieden abzuschließen hatte, der Gedanke nicht kommen konnte, das Bündnis mit Oesterreich fortzusetzen.*' Varnbüler gaf toe dat hij en minister Pfordten van Beieren tijdens de oorlog een '*Südbund*' nastreefden, maar dat deze niet meer realistisch was omdat het aantal potentiële lidstaten door de komst van de Noord-Duitse Bond aanzienlijk was gekrompen: '*Von der Staatengruppe, welche wir im Auge gehabt haben, ist nichts übrig, als Bayern, Württemberg und Baden. [...] Also Baden, meine Herren, werden Sie zu diesem Bunde nicht rechnen können.*' Neutraliteit kan volgens Varnbüler alleen werken als een grootmacht deze neutraliteit garandeert, maar '*Uns [...] hat kein Mensch angeboten, unsere Neutralität zu garantieren.*'⁷⁷

Varnbüler sprak dus over het verdrag alsof het een noodzakelijk kwaad was, iets wat hij had ondertekend omdat Württemberg geen andere realistische opties meer had. Hij onderbouwde dit idee door uit te leggen waarom een bond met Oostenrijk, een *Südbund* en een neutraal Württemberg niet zouden werken. Dit is een heel sombere weergave van het verdrag in vergelijking met de toon van het parlementaire rapport van Baden en de van de toespraak van de Kamervoorzitter uit de Tweede Kamer van Baden. Daar werd het verdrag juist geprezen als een prachtige stap in de richting van de hereniging van het Duitse volk. De mate van steun voor het verdrag onder de voorstanders en de manier waarop ze het omschreven was het tweede verschil. De voorstanders in Baden gaven het namelijk weer als de vervulling van de *kleindeutsche Lösung*, Varnbüler deed het tegenovergestelde; hij beweerde juist dat dit verdrag niet zou leiden tot verdere aansluiting bij Pruisen.⁷⁸

Een nuance hierbij is dat Varnbüler niet representatief was voor iedere Württembergse voorstander van het verdrag. Nationaalliberalen in Württemberg gebruikten vergelijkbare argumentatie. Julius Hölder, de voorzitter van de *Deutsche Volkspartei* en tevens Tweede Kamerlid, gaf een toespraak waarin hij het alliantieverdrag net als zijn collega's in Karlsruhe bestempelde als

⁷⁴ Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1866 bis 1868 (hierna: Protokolle Württemberg 1866-1868) deel 1, 390.

⁷⁵ Frank Raberg, "Probst, Rudolf" in: Neue Deutsche Biographie 20 (Berlijn 2001), 735.

⁷⁶ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1, 466.

⁷⁷ Ibidem 454-456.

⁷⁸ Sauer, *Regent mit Mildem Zepter*, 151.

iets dat het Duitse volk bij elkaar bracht:

*'von Aalen hat uns freilich gefragt, was uns die Kriege Preußens angehen [...]? Ja, wenn man freilich vergißt daß diese 30 Millionen, welche unter preußische Führung jetzt geeinigt sind, Deutsche sind, daß es unsere Volksgenossen sind, im Anschluß an welche wir unser nationales Leben und unsere nationale Entwicklung zu suchen und zu finden haben, kann ich enen solchen Ausdruck am Ende begreifen.'*⁷⁹

Alternatieven voor de *kleindeutsche Lösung* na 1866

Het derde verschil tussen Baden en Württemberg was hoe er om werd gegaan met nadelen van het verdrag. In Württemberg was Moriz Mohl (1802-1888) de meest uitgesproken tegenstander van een toenadering tot Pruisen. Tijdens de revolutie van 1848-1849 werd Mohl verkozen tot de *Nationalversammlung*. Sinds 1849 zat Mohl in de Tweede Kamer van Württemberg. Mohl wordt gezien als gematigd links in de *Nationalversammlung* en als felle oppositie in de Württembergse landdag. Net als Probst was Mohl geen lid van een politieke partij.⁸⁰

In een redevoering noemde hij de Schutz- und Trutzbündnis een '*Vassalenvertrag*' omdat Württemberg in een toekomstige oorlog verplicht mee zou moeten strijden aan de kant van Pruisen. Hij omschreef het verdrag als een constructie van de Pruisische staat om de in 1866 afgesproken grenzen van de Pruisische invloedssfeer te omzeilen.⁸¹ Verder hekelde Mohl dat dit verdrag zonder medeweten van de landdag is afgesloten en dat dit verdrag de Pruisische koning in crisissituaties het bevel gaf over het leger van Württemberg.⁸²

Hoewel de parlementaire commissie het extreem met Mohl oneens was, benoemde het wel dezelfde nadelen. Het rapport van Eckhard noemt afhankelijkheid van Pruisen en een risico op ongewenste betrokkenheid bij oorlogen; twee dingen die prominent aanwezig waren in het betoog van Mohl, alhoewel hier weergegeven zonder enig kwaad woord over de Pruisische staat. Het rapport weerlegt deze bezwaren door opnieuw beroep te doen op nationale gevoelens en te beweren dat de belangen van Baden het best gediend worden in een verenigd Duitsland.⁸³

Hierin zit een fundamenteel verschil tussen de zienswijzen van Eckhard en Mohl. Eckhard zag de Noord-Duitse Bond als een instituut dat een deel van de Duitse natie vertegenwoordigde, Mohl zag het juist als een bedreiging voor Duitsland. In zijn speech heeft Mohl dit ook expliciet verwoord. Hij zei: *'Preußen hat Deutschland zerrissen und zerstört; es hat die große deutsche Nation in drei Stücke [...] zerrissen und einen Act wie die Theilung von Polen gegen Deutschland ins Werk gesetzt. Es hat also nicht das Recht, sich Deutschland zu nennen, und niemand hat das Recht uns im Namen von Deutschland für vasallenpflichtig gegen den zu erklären, der uns in diese traurige Lage gebracht hat.'*⁸⁴ Mohl stond hier niet alleen, zijn collega Von Aalen noemde Pruisen bijvoorbeeld '*der schlimmste aller Feinde Deutschlands*'.⁸⁵

Dit suggereert dat Mohl nog steeds geloofde in alternatieven van de *kleindeutsche Lösung*. Als de *kleindeutsche Lösung* de enige manier was om de Duitse kwestie op te lossen, dan was de Noord-Duitse Bond geen bedreiging voor Duitsland, maar juist de voorloper van de Duitse natiestaat. In het debat noemt hij ook dat alternatieven voor samenwerking met Pruisen nog realistisch waren: *'Es wäre übrigens nicht nur keine Unmöglichkeit, sondern sehr wahrscheinlich, daß Bayern und*

⁷⁹ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1 439.

⁸⁰ Peter Michael Ehrle, "Mohl, Moriz" in: *Neue Deutsche Biographie* 17 (Berlin 1994) 691.

⁸¹ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1, 408.

⁸² Ibidem 407, 410.

⁸³ Beilagen Baden 1867-1868 deel 6 56-58.

⁸⁴ Ibidem 411.

⁸⁵ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1 454.

*Württemberg einen Zollverein mit Osterreich eingiengen [...].*⁸⁶ De houding van de voorstanders suggereerde ook dat de tegenstanders in Württemberg nog geloofden in alternatieven voor de *kleindeutsche Lösung*. Net als Varnbüler besteedde Hölder een deel van zijn toespraak aan uit te leggen waarom andere vormen van Duitse eenwording niet realistisch waren.⁸⁷ In Baden leek de discussie over vormen van Duitse eenwording voorbij. Het rapport van Eckhard vermeldt in één zin dat tegenstanders van het verdrag: *'armselig [sind] im Vorschlage von etwas Besserem'*,⁸⁸ maar bespreekt de alternatieven van de *kleindeutsche Lösung* verder niet. Tijdens het parlementaire debat over de troonrede van 1867, een van de debatten uit Baden die wel woord voor woord in het parlementaire verslag is opgenomen, zei Joseph Beck (1803-1883): *'Der Anschluß an Norddeutschland ist für mich ganz kein Frage mehr, sie ist für mich entschieden und Gottlob! halte ich es für gut, daß sie entschieden ist'*.⁸⁹ In Baden leek het debat tussen de vormen van Duitse eenwording dus opgelost, in Württemberg niet. Dit is het derde verschil tussen het parlementaire discours in Baden en het discours in Württemberg.

Deelconclusie

Er was inderdaad veel meer oppositie tegen aansluiting bij Pruisen in Württemberg dan in Baden. Dit is aan drie dingen te zien. Ten eerste was er in Baden brede steun voor het alliantieverdrag en voor toenadering tot Pruisen in het algemeen. Ten tweede waren voorstanders van het alliantieverdrag in Württemberg veel terughoudender in het verdedigen ervan dan in Baden, in het bijzonder waren ze veel minder geneigd om het alliantieverdrag te omschrijven als een stap in de richting van aansluiting bij de Noord-Duitse Bond. Ten derde werden alternatieven voor de *kleindeutsche Lösung* in Württemberg nog steeds besproken en in Baden niet meer.

Deze verschillen zijn alleen amper toe te schrijven aan de partijvorming. De oppositie in Württemberg leek amper afhankelijk te zijn van de *Volkspartei*; de leidende oppositiefiguren – Rudolf Probst en Moriz Mohl – waren namelijk geen lid van de *Volkspartei*. Wel was de *Volkspartei* betrokken bij de oppositie; een kwart van de tegenstemmers waren de acht leden van de *Volkspartei*. Dit is niet verwonderlijk, de *Volkspartei* – en politieke partijen in het algemeen – waren immers nog een nieuw fenomeen. De *Volkspartei* vormde nog geen eigen parlementaire fractie en bij de verkiezingen die de samenstelling van de Tweede Kamer in 1867 bepaald hadden deden partijen nog niet mee

⁸⁶ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1 413.

⁸⁷ Beilagen Baden 1867-1868 deel 6439-440.

⁸⁸ Ibidem 56.

⁸⁹ Stenographischer Bericht über die Verhandlungen der zweiten badischen Kammer der Landstände in der 7. Öffentlichen Sitzung am 16. September 1867. 5.

Hoofdstuk 3: integratie in Duitsland.

Inleiding

Na de beslissing om het *Zollparlement* en de *Schutz- und Trutzbündnis* goed te keuren, volgde een periode waarin Baden en Württemberg verder aan Pruisen verbonden werden. Eerst gebeurde dat via militaire hervormingen, waarmee Baden en Württemberg zich verder militair bonden aan Pruisen. Tenslotte gebeurde dat door het verdrag uit december 1870 waarmee Baden en Württemberg toetraden tot de Noord-Duitse Bond en de stichting van de Duitse natiestaat een feit werd. Dit hoofdstuk behandelt zowel militaire hervormingen als het parlementaire debat over toetreding tot het Duitse Rijk. Het hoofdstuk geeft antwoord op de vragen of Württemberg ander beleid voerde in de jaren dat de *Volkspartei* de meerderheid had in de Tweede Kamer en de vraag hoe de debatten over aansluiting bij het Duitse Rijk binnen de individuele staten verschilden van de debatten over het alliantieverdrag.

Militaire hervormingen

Met de militaire hervormingen werden de legers van Baden en Württemberg hervormd naar Pruisisch model. Hoewel de drang voor hervormingen deels voortkwam uit de slechte prestatie van de Zuid-Duitse legers in 1866, waren deze hervormingen stappen die Zuid-Duitsland op militair gebied met Pruisen verstrengelden en zo werden ze ook gezien. Een rapport uit 1870 van de landdag van Baden blikte er bijvoorbeeld met deze woorden op terug: *“Baden hat in treuer Erfüllung des Allianzvertrages seine ganze militärische Gesetzgebung angepaßt an die des norddeutschen Bundes, als desjenigen Staats, der die geschlossene Macht Deutschlands repräsentirt.”*⁹⁰ Württemberg hield in 1868 verkiezingen, waarin de *Volkspartei* de grootste partij werd en samen met de *‘Großdeutschen’* een meerderheid had in het parlement. Dat betekende dat de *Volkspartei* in 1868 de middelen kreeg om deze hervormingen tegen te houden, omdat de *Großdeutschen* ook tegen de *kleindeutsche Lösung* waren. Slaagde de *Volkspartei* daarin?

In de periode voor de verkiezingen van 1868 was de invoering van de dienstplicht de meest behandelde militaire hervorming in de Landdag van Württemberg. De Landdag heeft hier negen dagen over gedebatteerd.⁹¹ Ter vergelijking; het debat over de *Schutz-und Trutzbündnis* duurde vier dagen.⁹² Dienstplicht klinkt wellicht als een binnenlandse aangelegenheid, maar dit had alles te maken met de alliantie met Pruisen. Kamerlid Zeller, de woordvoerder van de *Militärcommission*, bevestigd dit in het debat: *‘Allerdings ist es eine Folge des Allianzverhältnisses, in das wir mit Preußen getreten sind, das wir auch eine Macht aufstellen müssen, die diesem Verhältnisse entspricht.’*⁹³ De dienstplicht is uiteindelijk met een redelijk kleine meerderheid van 48 stemmen tegen 36 aangenomen.⁹⁴

Naast de dienstplicht voerde de landdag vier andere debatten over militaire hervormingen. Ten eerste sloten de Zuid-Duitse staten een verdrag over militaire samenwerking,⁹⁵ daarnaast

⁹⁰ Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden im Jahre 1870 enthaltend die Protokolle der zweiten Kammer (hierna: Protokolle Baden 1870) 7.

⁹¹ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 2 III-VI.

Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 3 III-VII.

⁹² Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 1 VI.

⁹³ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 2 1213.

⁹⁴ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 3 1892.

⁹⁵ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 2 963-970.

stemde de Kamer over een wet waarmee de jaarlijkse toestroom van rekruten verhoogd werd.⁹⁶ Bovendien had de regering besloten om het leger te bewapenen met het Pruisische *Zünadelgewehr* en het Pruisische exercitie-regelement in te voeren. Hierover werden vier keer Kamervragen gesteld,⁹⁷ maar die hebben niet tot een debat of een stemming geleid. Dit geeft aan dat niet alle militaire hervormingen die Württemberg dichter bij Pruisen brachten betekenden noodzakelijk een wetwijziging en een stemming in de landdag betekenden. Tenslotte diende Kamerlid Hopf een verzoek in aan de regering om het militair strafrecht te hervormen.⁹⁸

Ook in Baden werd in deze periode de dienstplicht ingevoerd. In Baden stemde de hele Kamer, op een Kamerlid na, voor de invoering van de dienstplicht.⁹⁹ Dat Kamerlid was Joseph Beck. Hij was conservatief-liberaal en *Großdeutsch* geïntereerd. Hij was weliswaar katholiek, maar zijn relatie met de Kerk was erg gespannen; het *Freiburger Katholische Kirchenblatt* schreef in 1862 dat hij openlijk in conflict was met zijn geloof en in 1864 werd hij zelfs geëxcommuniceerd.¹⁰⁰

Naast de dienstplicht voerde Baden net als Württemberg een wet door waarin de voorgeschreven hoeveelheid soldaten aangepast werd,¹⁰¹ werd een commissie ingesteld voor hervorming van het militair strafrecht,¹⁰² en werd tenslotte een breed pakket van wetten aangenomen over omgangsregels in het leger.¹⁰³ Dit laatste was ter vervanging van de *Bundeskriegsverfassung* van de opgeheven Duitse Bond en was gebaseerd op Pruisische wetten en wetsvoorstellen.¹⁰⁴

Na de verkiezingen waarin de *Volkspartei* samen met de *Großdeutschen* de meerderheid won in de Kamer, voerde de Württembergse Landdag weinig militaire hervormingen door. De landdag voerde slechts twee debatten over militaire hervormingen, beide over een motie van Kamerlid Sigmund Schott (1818-1895).¹⁰⁵ Sigmund Schott was een democraat en lid van de *Großdeutsche* groep in de Landdag.¹⁰⁶ Zijn eerste motie was een nieuwe vraag aan de regering om met een voorstel om met hervormingen van militair strafrecht te komen.¹⁰⁷ Deze motie haalde een ruime meerderheid.¹⁰⁸ De tweede motie wees de regering op de financiële nadelen van de dienstplicht en verzocht de regering om met een oplossing voor dit probleem te komen en minder te investeren in de training van dienstplichtigen.¹⁰⁹ De tweede motie kan niet in de trend van hervormingen naar Pruisisch model geplaatst worden, want het verzette zich juist tegen die trend.

De motivatie van Schott en Hopf, respectievelijk 'bondgenoot' en lid van de *Volkspartei*, maar ook de twee Württembergse Kamerleden die aandrongen op hervormingen van militair strafrecht, is te verklaren doordat aansluiting bij Pruisen niet het enige motief is voor militaire hervormingen. Als de opheffing van de Duitse Bond – en daarmee de *Bundeskriegsverfassung* – de aanleiding was van het opstellen van krijgswetten in Baden, dan is het logisch dat politici in Württemberg ook

⁹⁶ Beilagen Württemberg 1866-1868 deel 3 1461.

⁹⁷ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 2 917, 1025, 1151, 1157.

⁹⁸ Protokolle Württemberg 1866-1868 deel 3 1971.

⁹⁹ Protokolle Baden 1867-1868 27.

¹⁰⁰ Karl Brechenmacher, *Joseph Beck (1803-1883): ein Badischer Spätaufklärer* (Tübingen 1984) 1-2, 200-201.

¹⁰¹ Protokolle Baden 1867-1868 152.

¹⁰² Ibidem 143-146.

¹⁰³ Ibidem 77-95.

¹⁰⁴ Beilagen Baden 1867-1868 deel 6 113.

¹⁰⁵ Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870 (hierna: Protokolle Württemberg 1868-1870) III—VI.

¹⁰⁶ Runge, *Die Volkspartei* 104.

¹⁰⁷ Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870 (bijlagen) (hierna: Beilagen Württemberg 1868-1870) deel 1 632.

¹⁰⁸ Protokolle Württemberg 1868-1870 349.

¹⁰⁹ Protokolle Württemberg 1868-1870 373.

aandrongen op nieuwe krijgsregels.

In Baden daarentegen werden in deze periode wel militaire hervormingen doorgevoerd die Baden nauwer met Pruisen verbonden. De landdag van Baden stemde in met een verdrag voor vrij militair verkeer tussen Baden en de Noord-Duitse Bond, een verdrag over de rechten en plichten van dienstplichtigen uit Baden die woonachtig zijn in de Noord-Duitse Bond en een hervorming van militair strafrecht.¹¹⁰ Samenwerking met de Noord-Duitse Bond was ook belangrijk bij de laatstgenoemde; zo stelde artikel 2 van de wet dat misdaden begaan door soldaten van Baden tegen soldaten van een geallieerde staat op dezelfde manier bestraft moesten worden als misdaden begaan tegen andere soldaten van Baden. In de rechtvaardiging van de wet staat ter illustratie dat dit artikel kan worden gebruikt om soldaten van Baden die een Noord-Duitse officier niet gehoorzamen te bestraffen.¹¹¹

Zowel in Baden als in Württemberg was er in de landdag van 1867-1868 dus een levendige discussie over militaire hervormingen, in beide gevallen grotendeels gericht op de dienstplicht. In het daaropvolgende parlementaire jaar, waarin de *Volkspartei* in Württemberg een meerderheid in de Tweede Kamer had, waren de verschillen tussen de twee juist groter; in Baden bleef het onderwerp relevant door de verdragen met de Noord-Duitse Bond en de hervorming van militair strafrecht, terwijl militaire hervormingen in Württemberg beperkt bleven tot twee moties van Schott die de regering aanspoorden om met een wetsvoorstel te komen. Dit suggereert dat de verkiezingswinst van de *Volkspartei* inderdaad leidde tot minder beslissingen die Württemberg aan Pruisen bonden.

Aansluiting bij de Noord-Duitse Bond

Op 5 december 1870 hield Württemberg vervroegde verkiezingen, vanwege de eventuele vorming van de Duitse natiestaat. De regering van Württemberg, nu niet meer onder leiding van Varnbüler, wilde namelijk een nieuw parlement hebben, omdat het oude, anti-Pruisische parlement de aansluiting bij Pruisen waarschijnlijk niet goed zou keuren. Bij deze verkiezingen won de *Deutsche Volkspartei* de meerderheid.¹¹² In Baden waren recent partijen gevormd, kwam de *Kulturkampf* verder op gang en hadden de katholieken zich electoraal versterkt; ze hadden de toparlementsverkiezingen gewonnen en waren in de landdag gegroeid naar 5 zetels. Hebben deze ontwikkelingen geleid tot andere discussies over samenwerking met de Noord-Duitse Bond?

Het rapport van de Badische parlementaire commissie over het verdrag tot aansluiting bij de Noord-Duitse Bond was, net als de commissie over de *Schutz-und Trutzbündis* uit 1867, vooral positief over aansluiting bij Pruisen. Zo stond er: *'es soll die Frucht des gegenwärtigen Kampfes für unser land Baden eingeheimst werden, es soll Baden wieder ein Bestandtheil des großen deutschen Reiches werden.'*¹¹³ De commissie uitte dit keer wel zorgen over de democratie in de Noord-Duitse Bond. In het rapport werden de verschillende wetswijzigingen die de vorming van het Duitse Rijk met zich meebrachten toegelicht. Bij alinea 16 van artikel 4, over persvrijheid, kwamen deze zorgen naar voren: *'In denjenigen Staaten, in denen die Preßgesetzgebung zur Zeit nicht so gut bestellt, als man es gerade wünscht – und das ist vorzugsweise in einigen norddeutschen Staaten der Fall – andere Staaten dagegen [...] fürchten [...] eine Verschlechterung ihrer bisherigen Verhältnisse führen werde.'*¹¹⁴ De commissie reageerde op deze zorgen door erop te wijzen dat het Duitse Rijk een volksvertegenwoordiging zal krijgen, waardoor het Duitse volk de democratische middelen zou

¹¹⁰ Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1869-1870 enthaltend die Protokolle der zweiten Kammer (hierna: Protokolle Baden 1869-1870) 27, 130, 193.

¹¹¹ Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1869-1870 enthaltend die Beilagen zu den Protokolle der zweiten Kammer (hierna: Beilagen Baden 1869-1870) 437, 439.

¹¹² Runge, *Die Volkspartei* 170-171.

¹¹³ Protokolle Baden 1870 5.

¹¹⁴ Ibidem 10.

hebben om persvrijheid te beschermen.¹¹⁵ Daarnaast benadrukt ook deze commissie dat Duitse eenwording het waard is om concessies voor te doen: *'Man hat sich gesagt, daß, wer die Vortheile eines gemeinsamen großen Staatswesens für sich anspricht, auch die Grundgesetze und Normen, auf denen dasselbe beruht, mehr oder weniger unbesehen mit in de Kauf nehmen müsste.'*¹¹⁶ Dit is een groot verschil met het debat over het alliantieverdrag. In het parlementaire rapport van Baden over de *Schutz-und Trutzbündnis* worden weliswaar ook nadelen genoemd, maar die werden geheel weerlegd, niet afgewogen tegen de waarde van een Duitse natiestaat. Het significante van het laatstgenoemde is dat de parlementaire commissie hier accepteert dat er hier concessies moeten worden en dat er dus nadelen aan de aansluiting bij het Duitse Rijk verbonden waren.

De commissie sluit af met een wens: *'Wie die deutschen Krieger von Sieg zu Sieg eilten und so uns die Einigung Deutschlands ermöglichten, so wird, bei gleicher Tapferkeit der politischen Streiter, mit Gottes Hilfe auch die Freiheit in das neuerstandene deutsche Reich ihren siegreichen Einzug halten.'*¹¹⁷ Met deze wens suggereerde de schrijver dat een enorme strijd noodzakelijk was om vrijheden te verwerven in het Duitse Rijk, waaruit blijkt dat hij niet alleen mogelijkheden ziet in de nieuwe staat, maar ook bedreigingen. Ten tweede geeft het blijk van een zekere prioriteitenstelling; eerst ervoor zorgen dat er een Duitse natiestaat is, daarna ervoor zorgen dat deze staat vrijheden waarborgt, in plaats van eerst ervoor zorgen dat de Noord-Duitse Bond vrijheden garandeert, daarna er aansluiting bij zoeken. In Baden was er brede steun voor dit verdrag; de volledige Landdag, ook de katholieken, stemde voor dit verdrag.¹¹⁸

In Württemberg stond Moriz Mohl wederom op om strijd te leveren tegen Pruisen. Ook Mohl wees erop dat de wetgeving van het Duitse Rijk een gevaar voor de persvrijheid was, maar Mohl maakte een andere afweging: *'Meine herren, mi rist auf diesem Gebiete lieber, was wir haben als das, was wir möglicherweise erhalten können. Die Süddeutschen Staaten haben Preßfreiheit [...] und wir sind in Beziehung auf die Presse eines der freisten Länder.'*¹¹⁹ Mohl zag problemen in meer onderdelen van de nieuwe wetten dan alleen in persvrijheid. Volgens artikel 68 van de nieuwe grondwet heeft de *Bundesfeldherr* het recht om een noodtoestand uit te roepen, waarin de voorschriften van een Pruisische wet uit 1851 gelden. Mohl vond dit artikel een ernstige bedreiging van persoonlijke vrijheid. Mohl vond het een gevaar voor zuid-Duitsland dat het *'Obligationenrecht, das Wechsel- und Handelsrecht'* geregeld wordt door de grondwet van het rijk, omdat een groot deel van de noord-Duitsers de neiging had om land samen te voegen, terwijl vrije verdeling van land volgens hem juist gunstiger was voor Zuid-Duitsers.¹²⁰

Tegenover Mohl stond Julius Hölder van de *Deutsche Volkspartei*. Hij stelde namens de parlementaire commissie het rapport op. Hij beweerde dat de recente verkiezingsuitslag een teken is dat de burgers van Württemberg wilden dat Württemberg onderdeel uit gaat maken van het Duitse rijk.¹²¹ Ook Hölder erkende dat ondemocratische wetten uit de Noord-Duitse Bond geldig zullen worden in Württemberg, maar dit verdedigde hij met dezelfde argumenten als zijn collega's in Karlsruhe: *'Sollten aber je in den einzuführenden norddeutsche Bundesgesetz einzelne Bestimmungen sich finden, welche erheblichere Mißstände mit sich führen, so ist den künftigen Betretern Württembergs im Reichstag und Bundesrath die Möglichkeit eröffnet, eine Abhülfe auf dem Wege*

¹¹⁵ Ibidem 10.

¹¹⁶ Ibidem 12.

¹¹⁷ Ibidem 18.

¹¹⁸ Ibidem 27

¹¹⁹ Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1870 bis 1872 (hierna: Protokolle Württemberg 1870-1872) 31.

¹²⁰ Ibidem 31-32.

¹²¹ Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870 (bijlagen) (hierna: Beilagen Württemberg 1870-1872) deel 1 40.

*der Gesetzesrevision in Anregung zu bringen.*¹²² De landdag, waarin de *Deutsche Volkspartei* de meerderheid had, koos partij voor Hölder. Het verdrag werd met 76 tegen 12 stemmen goedgekeurd.¹²³

Deelconclusie

Aan het beleid dat Württemberg tussen 1868 en 1870 voerde is te zien dat de *Volkspartei* in staat was om pro-Pruisische hervormingen te verhinderen. Württemberg voerde inderdaad ander beleid in de jaren waarin de *Volkspartei* de dominante parlementaire kracht was.

Daarnaast begint de partijpolitiek sporen van zich te vertonen in Württemberg. In Württemberg was nog steeds meer oppositie tegen Pruisen dan in Baden – de landdag van Baden stemde unaniem voor toetreding, de landdag van Württemberg had 12 tegenstemmers – maar 76 tegen 12 stemmers is een veel ruimere meerderheid dan 58 tegen 32. Deze beweging richting het pro-Pruisische kamp is waarschijnlijk te verklaren door de goede verkiezingsuitslag van de *Deutsche Partei*. Nog veel opmerkelijker was dat Julius Hölder deze verkiezingsuitslag gebruikte om aansluiting bij Pruisen te legitimeren. Hij gebruikt zijn politieke partij dus om in het debat aan te geven wat de kiezers waarschijnlijk willen. Hiermee wordt een belangrijke functie van partijen in het parlement van Württemberg geïntroduceerd. In Baden waren ook partijen gevormd, alleen recenter en in Baden waren beide partijen voor de vorming van het Duitse Rijk, waardoor de invloed van partijpolitiek op dit debat in Baden gering lijkt te zijn.

Tenslotte waren parlementariërs in beide staten huiveriger over aansluiting bij Pruisen dan in 1867. Omdat dit in beide staten gebeurt lijkt het niet een gevolg van een politieke ontwikkeling in een van beide staten. Waarschijnlijker is dat dit komt doordat het debat in 1870 ging om een politieke unie, in plaats van een militaire en economische unie, waardoor het verdrag van 1870, in tegenstelling tot de verdragen van 1867 wetten uit Pruisen ook gaan gelden in Baden en Württemberg.

¹²² Ibidem 41.

¹²³ Protokolle Württemberg 1870-1872 71.

Conclusie

De invloed van partijvorming op het parlementair debat

Partijvorming verliep wel degelijk anders in de twee staten. In Württemberg waren de eerste politieke partijen gevormd in 1864 en 1865, in Baden gebeurde dit pas in 1869. Daarnaast waren politieke partijen in Württemberg gevormd naar aanleiding van de Duitse kwestie en in Baden naar aanleiding van de *Kulturkampf*. Ook de debatten over Duitse eenwording verschilden. In Württemberg bestond structureel meer tegenstand tegen de *kleindeutsche Lösung* dan in Baden. Heeft de andere partijvorming deze verschillen in discours beïnvloed?

Het korte antwoord is: nee. In de debatten uit 1867 is te zien dat het anti-Pruisische discours al sterk ontwikkeld was in de landdag voordat partijpolitiek dat was. Het is waarschijnlijker dat het causaal verband tussen anti-Pruisisch discours en de opkomst van de *Volkspartei* de andere kant opging, oftewel: Württembergers voelden zich waarschijnlijker geneigd om de *Volkspartei* op te richten of te steunen omdat ze een anti-Pruisisch narratief aanhingen dan dat ze een anti-Pruisisch narratief gingen aanhangen doordat de *Volkspartei* ze daartoe overtuigden. In Baden lijkt de invloed van partijen op politiek discours al helemaal gering, omdat partijen in Baden zich later ontwikkelden dan in Württemberg en pas kort ontstonden toen het Duitse Rijk werd gevormd.

Toch zien we dat politieke partijen het parlementaire discours succesvol begonnen te beïnvloeden. Volgens Sartori was de wil van kiezers naar de politiek communiceren een cruciaal onderdeel van politieke partijen en Julius Hölder maakte daar een begin mee in het debat over toetreding tot het Duitse Rijk, doordat hij de steun die de *Deutsche Partei* destijds onder kiezers genoot als argument aandroeg voor Duitse eenwording, waarmee hij de wil van zijn kiezer bij het debat betrok en dus daarmee diende als de 'brug' tussen kiezer en politiek die partijen volgens Sartori moeten zijn. Hiermee diende de partij dus ook als instituut om, zoals Diamond en Gunther zeiden, groepen kiezers te vertegenwoordigen. De *Deutsche Partei* zelf, niet de persoon Hölder was hierbij cruciaal; als Hölder en zijn medestanders puur op persoonlijke titel, niet als vertegenwoordigers van de idealen van *Deutsche Partei* waren verkozen, dan was het veel moeilijker voor Hölder om te bewijzen dat de kiezers juist voor deze idealen hadden gekozen.

De invloed van partijvorming op het verloop van de Duitse eenwording

Hoe partijen het parlementair debat hebben beïnvloed is een deel van mijn centrale vraag. Het tweede deel is hoe ze daadwerkelijke politieke beslissingen over Duitse eenwording hebben beïnvloed. Dit is te zien in de militaire hervormingen. Terwijl de landdagen van Baden en Württemberg vergelijkbare militaire hervormingen doorvoerde tussen 1867 en 1868, keurde de landdag van Baden tussen 1868 en 1870 een aantal verdragen met de Noord-Duitse Bond goed en Württemberg niet, wat suggereert dat de verkiezingswinst van de *Volkspartei* in 1868 serieuze invloed had op de politieke agenda.

De rol van deze verdragen op het bredere eenwordingsproces leek echter gering; het was ongetwijfeld gunstig voor Berlijn om een verdrag te hebben waarin Baden toezegt dat Pruisen troepen mag stationeren in Baden, maar het feit dat Württemberg dat verdrag niet van kracht was in Württemberg deed natuurlijk niets om de uiteindelijke aansluiting van Württemberg bij het Duitse rijk te verhinderen. Bovendien was troepen stationeren in Württemberg ook strategisch minder belangrijk dan troepen stationeren in Baden, omdat Württemberg niet aan Frankrijk grensde. Hetzelfde geldt voor concrete regels voor het oproepen van dienstplichtigen uit Baden die woonachtig waren in de Noord-Duitse Bond; in vergelijking met het totale aantal dienstplichtigen in

de Noord-Duitse Bond is dit waarschijnlijk een kleine groep mensen. Dit betekent dat de invloed van de *Volkspartei* op het verloop van de Duitse eenwording gelimiteerd was doordat het in 1868 voor het eerst mee kon doen aan verkiezingen, terwijl Württemberg door de hernieuwing van de *Zollverein* en de *Schutz-und Trutzbündis* in 1867 al aan Pruisen gebonden was. In 1870 had de partij de kans om de laatste stap in de richting van de *kleindeutsche Lösung* te blokkeren, maar de *Volkspartei* misde ook die kans vanwege de verloren verkiezingen. De *Volkspartei* had dus wel de potentie om beslissingen te beïnvloeden, maar de partij had deze potentie nooit waargemaakt doordat de echt cruciale beslissingen gemaakt werden in jaren waarin de *Volkspartei* relatief zwak was.

Verschillende wegen naar eenwording?

Baden en Württemberg hebben dezelfde stappen richting Duitse eenwording gezet. Beide staten stemden in 1867 in met de *Schutz-und Trutzbündnis* en de vernieuwde *Zollverein*, waarmee ze nauw militair en economisch verbonden werden met Pruisen. Beide staten traden eind 1870 toe tot het Duitse Rijk. Kunnen we dus wel spreken over een verschillend integratieproces?

Historici die beweerden dat de *kleindeutsche Lösung* na 1866 de enige optie was voor Duits nationalisme hebben een punt; de *Großdeutsche-* en *Triaslösung* leken niet meer haalbaar na de oorlog. Dit werd ook genoemd in de debatten; bijvoorbeeld in de speech van Varnbüler over de *Schutz-und Trutzbündis*. Dat betekende alleen niet politici stopten met geloven in die oplossingen. In Baden was de discussie over welke vorm de Duitse eenwording zal aannemen beslecht door de uitkomst van de oorlog van 1866, zoals Nipperdey beweerde, maar in Württemberg niet. De reden dat Varnbüler en Hölder het nodig vonden om te beargumenteren dat alternatieven voor de *kleindeutsche Lösung* onmogelijk waren, was dat andere politici, zoals Mohl, juist voor dit soort alternatieven pleitten. Daarnaast betekent het feit dat Baden en Württemberg hetzelfde traject hebben doorlopen niet dat Baden en Württemberg noodzakelijk dat traject moesten doorlopen. Zoals ik in de bovenstaande paragraaf heb uitgelegd, heeft Württembergs verzet tegen de *kleindeutsche Lösung* een reële kans om de aansluiting bij Pruisen te verhinderen. Ondanks het feit dat de *kleindeutsche Lösung* na 1866 verreweg de meest realistische oplossing voor de Duitse kwestie leek, was deze niet onvermijdelijk.

Literatuurlijst

Ashton, Bodie. *The Kingdom of Württemberg and the Making of Germany, 1815-1871* (Londen/New York 2017).

Baur, Ferdinand. Robert Brown, Peter Hodgson, *Church and Theology in the Nineteenth Century* (Eugene 2018).

Becht, Hans Peter. *Badischer Parlamentarismus 1819-1870* (Düsseldorf 2009).

Becker, Josef. E.A. *Badische Geschichte* (Stuttgart 1979)

Blackbourn, David. *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918* (New York/Oxford 1998).

Brechenmacher, Karl. *Joseph Beck (1803-1883): ein Badischer Spätaufklärer* (Tübingen 1984)

Clark, Christopher. *Iron Kingdom: The rise and downfall of Prussia 1600-1947* (Cambridge 2006)

Diamond, Larry. Richard Gunther *Political Parties and Democracy* (London/Baltimore 2001)

Ehrle, Peter Michael. "Mohl, Moriz" in: *Neue Deutsche Biographie* 17 (Berlin 1994) 691.

Engehausen, Frank. *Kleine Geschichte des Grossherzogtums Baden 1806-1918* (Karlsruhe 2005).

Fenske, Hans. *Der liberale Südwesten. Freiheitliche und demokratische Traditionen in Baden und Württemberg 1790-1933* (Stuttgart 1981).

Fischer, Detlev, "Stabel, Anton" in: *Neue Deutsche Biographie* 24 (Berlin 2010) 776-777.

Jackob, Gustaf. "Eckhard, Carl" in: *Neue Deutsche Biographie* 4 (Berlin 1959) 293.

Kocka, Jürgen. "Asymmetrical historical comparison: the case of the German Sonderweg." In: *History and theory* 38 (1999) 1, 40-50.

Kocka, Jürgen. 'Comparison and beyond' in: *History and Theory* 42 (2003) 2, 39-44.

Langewiesche, Diether. 'Deutscher Liberalismus im europäischen Vergleich. Konzeption und Ergebnisse' in: Diether Langewiesche, *Liberalismus im 19. Jahrhundert Deutschland im europäischen Vergleich* (Göttingen 1988).

Langewiesche, Diether. 'Liberaal Traditionen im Deutschen Südwesten' In: *Baden-Württemberg, eine politische Landeskunde, Teil II* Stuttgart (1991).

Neubronn, "Stabel, Anton" in: *Allgemeine Deutsche Biographie* 35 (Leipzig 1893), 332-337.

Nipperdey, Thomas. *Deutsche Geschichte 1866-1918: Zweiter Band: Machtstaat vor der Demokratie* (München 1992).

Raberg, Frank, "Probst, Rudolf" in: *Neue Deutsche Biographie* 20 (Berlin 2001), 735.

Runge, Gerlinde. *Die Volkspartei in Württemberg von 1864 bis 1871* (Stuttgart 1970).

Sartori, Giovanni, *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis* (Cambridge 1976)

Sauer, Paul. *Regent mit mildem Zepter. König Karl von Württemberg* (Stuttgart 1999).

Smith, Helmut Walsler. 'When the Sonderweg Debate Left Us' in: *German Studies Review* Vol. 31, No.2 (May, 2008), pp. 225-240.

Tjaden, Ulrich. Liberalismus im katholischen Baden. Geschichte, Organisation und Struktur der Nationalliberalen Partei Badens 1869–1893 (Dissertation, Freiburg 2000).

Volkert, Wilhelm. 'Pfordten, Ludwig Carl Heinrich Freiherr von der (bayerischer Freiherr 1854)' in: *Neue Deutsche Biographie* 20 (Berlin 2001) 359.

Wehler, Hans Ulrich. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band: von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges 1849-1914* (München 1995)

Bronnen

Handelingen van de Landdag van Baden:

Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1867/1868 enthaltend die Beilagen zu den Protokolle der zweiten Kammer.

Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1869-1870 enthaltend die Protokolle der zweiten Kammer.

Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden in den Jahren 1869-1870 enthaltend die Beilagen zu den Protokolle der zweiten Kammer.

Verhandlungen der Stände-Versammlung des Großherzogthums Baden im Jahre 1870 enthaltend die Protokolle der zweiten Kammer.

Zijn gedigitaliseerd door de Badische Landesbibliothek. Vindplaats:
<https://digital.blb-karlsruhe.de/blbihdl/periodical/structure/617872>

Handelingen van de Landdag van Württemberg:

Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1866 bis 1868.

Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1870 bis 1872.

Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870 (bijlagen).

Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870.

Verhandlungen der Württembergischen Kammer der Abgeordneten in den Jahren 1868 bis 1870 (bijlagen).

Zijn gedigitaliseerd door de Württembergische Landesbibliothek Stuttgart. Vindplaats:

<https://www.wlb-stuttgart.de/literatursuche/digitale-bibliothek/digitale-sammlungen/landtagsprotokolle/digitale-praesentation/zeitliche-gliederung/zeitraum-1819-1918/>